

Департамент гуманітарної політики
Вінницької обласної державної адміністрації
Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва
Вінницьке обласне відділення ВГО Українська бібліотечна асоціація

Василь Стус у контексті часу й вічності

Матеріали науково-практичної конференції
*(до 84-ї річниці від дня народження українського поета,
правозахисника, Героя України)*

26 січня 2022 р.

**м. Вінниця
2022**

УДК 821.161.2.09'06(092)Стус

С 88

Відповідальна за випуск Л. Б. Сенік,
директор Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва

Редакційна колегія:

Г. М. Слотюк (голова редкол.), П. І. Цимбалюк (упоряд.), С. В. Лавренюк,
О. А. Пашкова, Н. В. Спиця

Василь Стус у контексті часу й вічності : матеріали наук.-практ. конф. :
(до 84-ї річниці від дня народж. укр. поета, правозахисника, Героя України) 26
січ. 2022 р. [Електронний ресурс] / Департамент гуманітар. політики Вінниц.
облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Вінниця, 2022.

У збірнику вміщено матеріали науково-практичної конференції «Василь
Стус у контексті часу й вічності», яка відбулася 26 січня 2022 р. в онлайн-
форматі на платформі для відеоконференцій ZOOM.

На конференції було висвітлено низку наукових досліджень, здійснених
на Вінниччині, в інших регіонах України, присвячених життю та творчості
Василя Стуса.

У статтях збережено стилістику авторів, які відповідають за зміст
опублікованих матеріалів, достовірність фактів, цитат, дат тощо.

ЗМІСТ

Відкриття конференції

Сеник Л. Б.

Привітання учасників конференції

Дернова О. М.

Стус Д. В.

Галайко Б. М.

Рудюк С. А.

Доповіді й повідомлення

Просалова В. А. Онтологічна поетика вірша Василя Стуса «І край чужинецький тебе опочив»

Віннічук А. П. Символіка кольорів збірки «Зимові дерева» Василя Стуса

Зелененька І. А. Апокаліпсичність дисидентського поетичного мислення

Поляруш Н. С. Алла Горська в житті і творчості Василя Стуса

Петрович О. Б. Василь Стус: людина волі (на матеріалах книги В. Кіпіані «Справа Василя Стуса»)

Пуніна О. В. Імператив Василя Стуса у документальному фільмі «Ваш Василь»

П'ятак О. А. В його імені велич українського народу: традиційні та інноваційні форми роботи бібліотеки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського з популяризації творчості В. Стуса

Ратушняк О. М. Іронія як заперечення несвободи в поезії Василя Стуса

Ткаченко В. І. Особливості чоловічого автобіографізму в листуванні Василя Стуса

Урсані Н. М. «Я» і «Ти» в уявному діалозі у ліриці Василя Стуса

Антонюк О. Ю. Місце бібліографічної продукції ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва у системі вивчення постаті Василя Стуса

Відкриття конференції

Шановні колеги, всі учасники зібрання!

Вітаю вас з відкриттям науково-практичної конференції **«Василь Стус у контексті часу й вічності»**. У черговий раз Вінницька обласна наукова бібліотека збирає науковців, літературознавців, дослідників творчості Василя Стуса, бібліотечних працівників, усіх, кому не байдужі ім'я нашого видатного землянина, доля українського слова. Наша книгозбірня вже понад три десятиліття проводить Стусівські читання – січневі, приурочені до дня народження, та вересневі до дня пам'яті поета-земляка, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, Героя України Василя Семеновича Стуса. До участі в них долучаються органи державної влади та місцевого самоврядування, письменники, науковці, освітяни, громадські діячі, студентська молодь. Форми проведення різноманітні – це літературно-мистецькі вечори, презентації нових книг, зустрічі з побратимами Василя Стуса, дослідниками творчості поета, членами його родини. Упродовж останніх років у рамках Програми розвитку культури Вінницької області на 2018–2022 роки ми організуємо науково-практичні конференції, де науковці міста, викладачі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Донецького національного університету імені Василя Стуса, представники інших регіонів України діляться результатами стусознавчих досліджень, адже, без сумніву, творчість поета збагатила не лише українську, але й світову літературу ХХ століття, а подвижницьке життя є взірцем мужності, стійкості, непохитності людини, яка протистояла тоталітарному режиму.

У фонді нашої бібліотеки найповніше представлені видання Василя Стуса та література про його життя й діяльність. Фахівці книгозбірні популяризують творчий і науковий доробок за допомогою книжково-ілюстративних виставок, переглядів літератури, презентацій видань. Окрім видань бібліотеки попередніх років, систематично поповнюється новими матеріалами електронна база даних «Василь Стус», яка представлена на вебсайті. Також на вебсайті вміщені збірники матеріалів усіх науково-практичних Стусівських конференцій.

Реалії сьогодення вносять свої корективи в наше життя, але книгозбірня продовжує працювати та реалізовувати всі заплановані проєкти та заходи. Нинішня науково-практична конференція проходить онлайн, але в такому форматі є й свої переваги, адже це дає змогу розширити аудиторію та приєднатися до неї всім охочим. Сьогодні звучатимуть нові розвідки, підготовлені науковцями закладів вищої освіти міста. Я переконана, що ми відкриємо для себе ще чимало нового про життєвий і творчий шлях поета-

земляка, збагатимося новою інформацією та будемо вчитися у Василя Стуса любові до України й рідного краю. Нагадую, що пряма трансляція конференції йде на сторінці бібліотеки у фейсбуці.

Насамкінець хочу звернутися до всіх, особливо до молоді, читаймо твори Василя Стуса, вивчаймо творчість поета світового рівня, і нехай його полум'яне слово спонукає всіх нас до нових звершень. Бажаю всім учасникам конференції плідної роботи, міцного здоров'я і миру. Дякую за увагу. Зараз до вітального слова я запрошую Ольгу Миколаївну Дернову, начальника управління культури та креативних індустрій.

Сеник Лариса Борисівна,
*директор Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва,
голова Вінницького обласного відділення
ВГО Українська бібліотечна асоціація*

Привітання учасників конференції

**Добрий день, колеги, учасники конференції, всі шанувальники
творчості Василя Стуса!**

Сьогодні мені приємно вас вітати з початком такого поважного форуму та відзначити, що традиція вшанування пам'яті нашого видатного земляка, громадянина, правозахисника, Героя України Василя Семеновича Стуса знаходить відгук у серцях не лише вінничан, де народився майбутній поет, але й донеччан, де він формувався як особистість, та представників інших регіонів України й зарубіжжя.

Управління культури та креативних індустрій підтримує ініціативи нашої обласної наукової бібліотеки, яка вже понад три десятиліття організовує заходи з відзначення дня народження та дня пам'яті нашого видатного земляка, використовуючи різноманітні форми роботи. Це літературно-мистецькі вечори, вечори вшанування пам'яті поета-земляка, презентації книг Василя Стуса та видань про його життя і діяльність, у тому числі підготовлених фахівцями обласної наукової бібліотеки, влаштовуються книжково-ілюстративні виставки. Кілька років поспіль тут проводяться науково-практичні конференції.

Відрадно, що до цих акцій долучаються щороку все нові науковці, письменники, громадські діячі, представники влади, депутатського корпусу, краєзнавці, які діляться своїми новими ексклюзивними дослідженнями життя і творчості Василя Стуса. Поети оприлюднюють присвячені йому вірші, режисери – свої фільми. Незабутньою стала зустріч з українським журналістом, публіцистом Вахтангом Кіпіані, який 9 березня презентував свою резонансну книгу «Справа Василя Стуса» в «Тімірязєвці» та на інших майданчиках міста й області, у тому числі на батьківщині Василя Стуса в Рахнівці.

Творчий доробок письменника, літературознавця, перекладача давно вийшов за межі України, з'являються все нові переклади його поезій різними мовами світу, і це ще раз засвідчує, що творчість Василя Стуса над часом, вона стала вагомою складовою не лише європейської, але й світової літератури ХХ століття.

Тож бажаю всім учасникам такого поважного зібрання плідної роботи, нових напрацювань у царині стусознавства, розширення кола поціновувачів творчості поета, миру й оптимізму та віри у світле майбутнє нашої рідної незалежної України, за яке боровся й віддав своє життя Василь Стус.

Дернова Ольга Миколаївна,
начальник управління культури та креативних індустрій
Департаменту гуманітарної політики
Вінницької обласної державної адміністрації

Доброго дня, шановне товариство, шановні учасники конференції!

Передусім мені приємно, що традиція, започаткована ще, напевно, за радянських часів у вінницькій бібліотеці, де проводилися Стусівські вечори, присвячені популяризації творчості Василя Стуса, продовжує привертати увагу й донині. Усі ми разом підтримуємо цю традицію. Я хочу вам побажати розвивати гуманітарні знання, а сьогодні не святкової, а буденної, ділової розмови.

Працюючи генеральним директором музею, у вільний від роботи час я займаюся просвітницькою роботою, адже нас не дуже ідентифікують у світі. Дуже мало знають навіть Тараса Шевченка, але він може бути цікавим. Це сталося і з Василем Стусом. Ми ведемо перемовини із країнами Європи, щоб нас бачили, про нас більше знали. Нам треба докласти максимум зусиль, аби нас, нашу культуру пізнавали та ідентифікували у світі. Це передусім такі знакові постаті, як Іван Франко, Тарас Шевченко, Борис Олійник, Микола Зеров і, звичайно, Василь Стус. Це гордість нації. Таких людей не соромно показати, репрезентувати Україну у світі. А тут роботи надзвичайно багато.

Що зроблено мною особисто за останній рік? Перше і найголовніше – у Німеччині 2021 року вийшла книга Д. Стуса «Василь Стус: життя як творчість» англійською мовою. І можливо, ця книга буде маленьким віконцем в англійськомовний світ. Це не багато, але хоч щось... На жаль, таких книг дуже мало. Це лише одна із десятків книг, завдяки яким ми зможемо скласти про себе повноцінну картину, стати відомими у світі.

Ми реалізували також потужний проєкт за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». Починаючи з листопада минулого року, можна ознайомитися з усіма авторськими збірками Василя Стуса, які представлені

через брак коштів лише в електронному форматі. Багато робиться на громадських засадах, тому що за нас цю роботу ніхто не зробить.

Дуже гарна книжка вийшла 2021 р. у видавництві І. Малковича «Василь Стус. Палімпсести». А в харківському видавництві «Клуб сімейного дозвілля» цього ж року побачила світ книга «Василь Стус. Вибране».

Що планується в цьому році? В умовах ковіду робота була дещо відтермінована. Нам не вдалося організувати виставку, присвячену Тарасу Шевченку у Флоренції. Хочемо спорудити в Києві (а не лише у Вінниці) пам'ятник Василю Стусу. Ми в даний час на черговому етапі переговорів. Проте це питання ще треба погодити з владою, визначити місце встановлення, підготувати всі документи. У перспективі – це 3–4 роки. Сам пам'ятник практично готовий.

Ідуть перемовини з Українським інститутом книги щодо підготовки й видання багатотомного зібрання творів Василя Стуса. У попередньому виданні в історичному, культурологічному, філософському плані не було зроблено фундаментальних досліджень, пов'язаних з особистими коментарями, записами В. Стуса, з поясненням тих реалій, які мали місце за часів Василя Стуса. Якщо знайдемо точки дотику, спільний знаменник з кваліфікованими людьми, то будемо готувати це видання. Поки що тут ніякої конкретики немає.

Попри все, цілком очевидно, що зусилля науковців, літературознавців за 30 років дали вагомий результат – Василь Стус став частиною українського літературного канону, певним символом національної гідності.

І я дякую всім за цю роботу. Бо кожний з нас робить свою справу. Якби не спільні зусилля, такого б результату не було. Бажаю всім, причетним до популяризації творчості Василя Стуса, гарної плідної праці, гарного дня і впевненості в тому, що наша робота дуже й дуже важлива.

Стус Дмитро Васильович,
*письменник, літературознавець, кандидат філологічних наук,
генеральний директор Національного музею Тараса Шевченка,
син Василя Стуса*

Усім доброго дня, вітаю вельмишановне товариство!

Насамперед хотів би передати щиросердечні вітання всім учасникам сьогоднішнього зібрання, сьогоднішньої конференції від усієї нашої команди – Українського інституту національної пам'яті, власне органу виконавчої влади, який відповідає за реалізацію державної політики – відновлення і збереження національної пам'яті українського народу. Розуміємо, що постать Василя Стуса для нас надзвичайно важлива, розуміємо, що ця боротьба, яку він провадив протягом свого життя, продовжується. Ми спостерігаємо, що відбувається протягом останніх днів і тижнів, про черговий виток ескалації російсько-

української війни, розміщення російського війська вздовж кордону нашої держави, те, що відбувається на території РФ, що й до сьогодні українці є в'язнями російських тюрем, політичними в'язнями, власне, як це було і в час Радянського Союзу. І хоч Совецький Союз спочив у Бозі вже 30 років тому, нав'язливі ідеї деяких діячів та очільників РФ сьогодні відновити інновітню імперію в новітній іпостасі, розуміємо, що це чергова для нас загроза. Ми маємо всі працювати над тим, аби жодним чином це не повторилось сьогодні. Ми знаємо, що відбувається на окупованих українських територіях, яке там ставлення до тих людей, які демонструють свою українську активну принципову позицію. Ще до недавнього часу таким був кримський фермер Володимир Балух, чи той самий режисер Олег Сенцов. І до сьогодні в застінках кремлівського ув'язнення перебуває Олег Приходько, один із чільних діячів української громади, свободівець, і розуміємо, що ці речі продовжуються. Вочевидь, маємо працювати над тим, щоб попри те, що в нас проголосовані так звані декомунізаційні закони, на міжнародному рівні, на жаль, злочини комуністичного тоталітарного режиму не засуджені. Вочевидь, це ще справа порядку денного, нашого майбутнього, аби спільними зусиллями в якомусь Нюрнбергу-2 були засуджені всі злочини комуністичного режиму, щоби жодні очільники різних європейських країн не намагалися думати про якусь співпрацю з очільниками Кремля, які намагаються впроваджувати в життя ті криваві речі, які робилися в совецький час.

Бажаю всім нам плідної роботи, розуміємо, що ця боротьба, яку проводив В. Стус, покоління шістдесятників, коли вже згасла боротьба УПА, була надзвичайно важливою. Ці люди певною мірою сприяли тому, щоб наша держава відновила свою незалежність у 1991 році. Ще раз бажаю плідної роботи. Дякую за те, що етеризуєте постать Василя Стуса, інших 60-десятників. Інститут національної пам'яті у свою чергу докладає немало зусиль, щоб висвітлювати, популяризувати наших видатних українців, зокрема покоління шістдесятників.

Закликаю всіх заходити на наші інформаційні ресурси, в нас чимало з'явилося інформаційних роликів протягом останнього часу, нових видань, пов'язаних із цим періодом нашої історії, і все це можна використовувати, власне, закладам освіти, культури, до чого вас і закликаю. Ну і далі боротьба триває. Бажаю всім здоров'я. Слава Україні!

Галайко Богдан Миколайович,
кандидат історичних наук, начальник Центрального міжрегіонального відділу Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті в регіонах Українського інституту національної пам'яті

Добрий день!

Я дуже рада сьогодні бути присутньою тут, розказати про кінострічку «Ваш Василь». Взагалі я дуже радію, коли такі зустрічі відбуваються, що є така можливість поговорити про Василя Стуса, про ту добу, яка, безперечно, вплинула як на самого поета, так і на його оточення. Без сумніву, вона впливає на наше сьогоднішнє, і це дуже цікаво, коли про Василя Стуса можна говорити з глядачами і з читачами та розказувати про те, як він став тим, ким він став. І це було головною метою нашого фільму – розказати про нього в першу чергу як про людину. І нам була цікава ця трансформація його особистості, бо зазвичай дуже часто змальовують Василя Стуса дуже пафосно і пишномовно, дуже багато епітетів розпорошують коло його імені, і часто глядачам стає трошки незручно перед такою глибою, величезною постаттю, і тому ми хотіли показати, що такими постатями не народжуються, такими постатями стають. І саме про цю трансформацію йшла мова в нашій стрічці, і в нас була така мета показати цю історію дуже сучасною. І перший такий наш етап був – вивчення віршів, листів Василя Стуса до рідних, до близьких, щоб зібрати весь матеріал, який ми могли зібрати з відкритих джерел. І саме тоді прийшла така ідея – вести оповіді від першої особи, щоб сам Василь розповідав ту історію і щоб ми нічого не додумували. Тому вся оповідь побудована від першої особи, і всі слова, які там лунають, – це або уривки з віршів, або з допитів. Це була теж така велика робота, було дуже непросто обирати, яку саме фразу поставити, або яку прибрати, що є більш доцільною.

Крім того, є дуже великий пласт у нас музичний. Музика в нас є елементом драматургії, і ця ідея прийшла якраз під час прочитання віршів, і коли читався вірш, як мені показалося «Дожив чи не дожив», прийшло розуміння того, що вірші В. Стуса лягають на реп-стилістику, згодом прийшла ідея створити саундтрек – головне саме в такій стилістиці, і це був теж такий цікавий виклик. Я сподіваюся, що це відіграло свою роль, що воно все ж додає цій стрічці і цій оповіді емоційності.

Ще таким цікавим елементом стрічки було те, що ми хотіли дуже показати внутрішній стан поета і ми придумали такий хід. Відобразити це через природу, через ці події, природні катаклізми, які були саме в цю добу. Ми знайшли кадри Куренівської трагедії: засухи, ми знайшли випробування, які робив Радянський Союз, ядерні випробування. Там ці кадри вибухів, які нам вдалося знайти, і ми поставили майже на кінець стрічки, де зобразили Василя Стуса перед смертю. І ми дуже сподіваємося, що вся наша робота, яку ми провели, а це була робота в архівах, записи інтерв'ю і дуже багато було емоційних моментів, відіграло свою позитивну роль. Звичайно, не все ввійшло у фільм, що би ми хотіли. Але я дуже вірю в те, що нам вдалося розказати історію, зачепити і сучасного глядача і розповісти йому про ту постать, про той

подвиг, який зробив Василь Стус, зробити його ближчим, ближчим до глядача. Думаю, що це нам вдалося. І дуже рада сьогодні про це розповісти. Бажаю всім сьогодні творчого натхнення, цікавих виступів і нових знань. Дякую вам.

Рудюк Світлана Анатоліївна,
*режисер та сценарист документального фільму «Ваш Василь» (2020 р.), член
Національної спілки кінематографістів України та Української кіноакадемії*

Доповіді й повідомлення

УДК 821.161.2.09'06-1

Онтологічна поетика вірша Василя Стуса «І край чужинецький тебе опочив»

В. А. Просалова

У розвідці з'ясовано, як буття автора-творця позначається на поетиці його твору. Вірш «І край чужинецький тебе опочив», написаний у неволі, передає стан крайньої напруги, самотності ліричного героя, передчуття близького завершення земного існування. Поет нагромаджує образи, вдається до повторення слів, творення оказіоналізмів, щоб досягти максимальної виразності думки, смислової напруги.

Ключові слова: поетика, онтологія, символ, підтекст, палімпсест, варіантність художнього мислення.

Поняття «онтологічна поетика» введене у 1993 році Леонідом Карасьовим у статті «Гоголь и онтологический вопрос»¹. Учений вважає онтологічну поетику методом герменевтичного аналізу тексту, що спрямований на розкриття зв'язку особистісного буття автора з космосом, виявлення прихованих смислів художнього тексту.

Онтологічний аналіз літературного твору полягає у виявленні тих смислових структур, які передають онтологічний сум автора, що призвів до написання того чи іншого тексту, дозволив йому створити так звану «другу реальність». Як і кожний різновид поетики, онтологічна розглядає не лише те, «про що» йдеться в художньому тексті, а насамперед те, «як» саме про це написано. Отже, мається на увазі система зображально-виражальних засобів, стилістичних фігур, що підпорядковані розкриттю прихованих смислів, які автор-творець міг і не усвідомлювати й навіть не здогадуватися про них, але які

¹ Карасев Л. В. Гоголь и онтологический вопрос. *Вопросы философии*. 1993. № 8.

може віднайти та відчитати уважний реципієнт. Письменник, на думку Леоніда Карасьова, вкладає у текст ті проблеми, які поставали особисто перед ним і які він намагався вирішувати у своєму житті, тепер передоручивши їх своєму герою (у ліриці, наприклад) чи героям, як, скажімо, у прозі чи драматургії.

Онтологічна поетика ставить своїм завданням пошук тих відповідей, які автор дав чи, можливо, лише намагався дати на вічні питання людського буття. Ця поетика зосереджує увагу на символічних, імпліцитних формах вираження авторської думки, того, що не висловлено прямо, а лише нуртує поміж рядків і прочитується з підтексту. Леонід Карасьов уважав цей різновид поетики «поетикою реконструкції», бо йдеться про відновлення, реконструкцію передбачуваного універсального сенсу чи смислів, що виявляються в низці іноформ.

Метою наших спостережень є виявлення онтологічних аспектів поетики одного невеличкого вірша «І край чужинецький тебе опочив» зі збірки «Палімпсести», про яку Василь Стус, передаючи на збереження вірші Надії Світличній, писав, що «в ній [тобто у збірці. – В. П.] – мої болі й радощі, мрії й передуми, спогади й сніння, образки життя»². Творення віршів в умовах неволі було формою існування духовно суверенної особистості, яку можна було фізично знищити, але не вдавалося зламати духовно, було формою творення іншої реальності – художньої.

Вірші, за авторським зізнанням, легше було в тих умовах написати, ніж зберегти, тому поет намагався їх запам'ятати, записати поміж рядків листів, щоб передати на волю друзям, рідним. З одного боку, ці вірші могли лишитися невідшліфованими, бо були написані в нелюдських умовах існування, а з іншого – мали різні варіанти, адже автор свідомо творив їх, сподіваючись, що хоч котрийсь із них все-таки прорветься на волю та знайде шлях до читача.

Суворі природа, одноманітне, регламентоване різноманітними приписами табірне життя давали мало поживи для творчості, точніше, аж ніяк не сприяли творчій реалізації, яка більше нагадувала Сізіфову працю, ніж креативний процес – з огляду на те, що написане наглядно, які нишпорили скрізь – в одязі, камері, могли в будь-який момент відібрати, тому доводилося тримати в пам'яті ці вірші. Юрій Шевельов спостеріг дивну закономірність: «І чим бідніший зовнішній світ, тим більше визначатиметься й виокремлюватиметься істотне, духове й душевне, динаміка народження психічних відрухів і рухів, багатство перевтілень думок, настроїв і почувань»³.

² Світлична Н. Від упорядника. *Стус В. Палімпсести: Вірші 1971–1979 років* / упоряд. Н. Світлична, вступ. ст. Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1986. С. 8.

³ Шевельов Ю. Трунок і трутизна. Про «Палімпсести» Василя Стуса. *Стус В. Палімпсести: Вірші 1971–1979 років* / упоряд. Н. Світлична, вступ. ст. Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1986. С. 22.

Збірка «Палімпсести» це багатство внутрішнього життя автора наочно демонструє.

Вірш «І край чужинецький тебе опочив», що став об'єктом спостережень, побудований у формі звертання до своєї самоти, тобто до самого себе. Варіювання теми самотності помітне і в інших віршах збірки «Палімпсести», наприклад: «О дух мій, не гнітися / од чаду самоти» («Наслання – от і вже»), «Між світом і душею виріс мур» («Між світом і душею виріс мур»), «Невже я сам-один на цілий світ...» («Докучило! Нема мені вітчизни»), «Довкола мене цвинтар душ / на білім цвинтарі народу» («Довкола мене цвинтар душ»), «О Боже мій, така мені печаль, / і самота моя – така безмежна» («О Боже мій, така мені печаль»). Зіставлення авторських рефлексій із різних ліричних віршів збірки підтверджує пронизливе відчуття самотності.

Автокомунікація, що відбувається, за класифікацією Юрія Лотмана⁴, в системі «Я ↔ Я», необхідна авторові, щоб зрозуміти насамперед самого себе, щоб не дати собі озлобитися на людей і світ. Передача вже відомої інформації самому собі призводить до змін самого адресанта, стає для нього терапевтичним засобом, адже тепер носій інформації має можливість звільнитися від тієї надлишкової напруги, що його змучувала, виснажувала, спалювала, довіривши своєму другому Я хоча б часточку того всесвітнього болю, який тривожив душу. Проблема, яка хвилює ліричного героя, належить до категорії онтологічних, адже йдеться про кінечність земного існування, з якою, як видно з вірша, ліричний герой уже змирився. У цьому переконують і інші твори автора: «і голова моя, налита сонцем, / вже передсмертну радість прочува» («В мені уже народжується Бог»), «Ми вже твої коханці, смерте: / життя нам світить крізь туман».

Цікаво, що у вірші «І край чужинецький тебе опочив» Василь Стус жодного разу не згадав, не назвав безпосередньо Україну, ту рідну чужину, втрачену землю, якою він снів і дихав, проте вона імпліцитно все одно постає у творі в образах-антиноміях: «натхнення і хворого серця іржа з синами, хрунями, рабами» (в іншому варіанті – «і хворого серця ганджа з синами, хрунями, рабами»). Згадкою про синів і рабів, а також про запродавців, названих «хрунями» за прізвиськом продажного депутата Галицького сейму Микити Хруня, передано розуміння досить строкатого складу співвітчизників, осуд їх незрілості й байдужості до долі свого народу, його мови та культури. Хвилює ліричного героя і те, як сприймуть і чи сприймуть його дії однодумці (а їх малесенька шопта), чи зрозуміють його ідеали, чи наважаться слідувати його заповітам.

⁴ Лотман Ю. О двух моделях коммуникации. *Избранные статьи*: В 3 т. Таллин: Александра, 1992. Т. 1. С. 76-89.

Ліричний герой вірша «І край чужинецький тебе опочив» постає у формі другої особи однини, бо на нього спрямована дія, на нього нестерпно тисне чужина, його вона веде на вічний спочинок. Вірш пронизує відчуття безмежної самотності, зумовленої не лише відірваністю від рідної землі, дорогих і близьких йому людей, неможливістю безпосередніх контактів, а насамперед – відсутністю відгуку, розуміння:

І край чужинецький тебе опочив,
Довкола лиш сопки й розпадки,
а від товариства, з ким дружбу водив,
ні чутки, ні звістки, ні гадки (С. 177).

Ампліфікацією із заперечною часткою «ні» посилюється стан напруги, безнадії. Ліричного героя виснажує це гнітюче безгоміння, цей «край чужинецький», що завдяки інверсії акцентований уже в першому рядку вірша, який водночас служить і його назвою, що має й інший варіант: «І край чужинецький тебе оточив». Останній варіант назви, однак, не передає тієї напруги, що досягається вказівкою на цілком передбачуваний у цій ситуації вічний спочинок. Поет з метою концентрації смислової енергії, ущільнення змісту нагнітає образи («моя самото, моя чужино безберега, розлуко-незустріче, вічна мето, красуне, князівно, сердего»), вдається до повторів («ти вся – за горбами, горбами», «полон у полоні»), щоб передати стан балансування на межі («межі стомежа»). У цілій низці апостроф, якими завершується вірш, повертає увагу оксюморон «моя чужино безберега», що підтверджує примирення з долею, прийняття її. Отже, завдяки зіставленню ліричних віршів зі збірки «Палімпсести» вдалося виявити приховані смисли, закладені Василю Стусом у вірш «І край чужинецький тебе опочив», що і ставить своїм завданням онтологічна поетика.

УДК 821.161.2.09'06-1-98:535.6

Символіка кольорів збірки «Зимові дерева» Василя Стуса

А. П. Віннічук

У статті проаналізовано особливості концептуального вираження світогляду В. Стуса крізь призму кольорів, зосереджено увагу на модифікації кольоропозначень та їх символічному наповненню в його першій збірці «Зимові дерева».

Ключові слова: метафоричність та символічність образів, ідіостиль, мовна семантика, колористика.

Поетичне слово Василя Стуса привертає увагу дослідників насамперед своєю метафоричністю та символічністю образів. Одним із активно використовуваних засобів творення художнього світу митця є кольорові образи, адже, фраза М. Вінграновського «Людина прагне кольору» [1, с. 19], вповні відповідає стилю В.Стуса. Поет чудово живописує словом (його рядки наповнені кольорами та відтінками), вдається до кольору, як до означення певної властивості предмета, так і для фіксації фарбами палітри почуттів, настроїв, думок, переживань, емоцій. «Що чинить маляр, – писав І. Франко, – кладучи на малюнку близько одну коло одної дві плями різних кольорів, що стоять далеко один від одного в шкалі барв, те саме осягає поет, шарпаючи в відповіднім місці нашу уяву від звичайного асоціативного ряду до незвичайного або просто супротивного. Се діється особливо в тих творах, де темою є мішані чуття, драматичні ситуації, сильні людські ефекти та пристрасті» [5].

У нашій розвідці маємо на меті проаналізувати особливості концептуального вираження світогляду В. Стуса крізь призму кольорів, зосередити увагу на модифікації кольоропозначень та їх символічному наповненню в його першій збірці «Зимові дерева» (1970).

Зауважимо, що найуживанішим у поезіях збірки є чорний колір, саме його автор використовує 34 рази. Функціонування лексеми «чорний» позначено традиційністю, яка полягає в тому, що ця барва передає комплекс емоцій – суму, розпачу, горя, туги, це символічний образ смерті, темряви, розчарувань, тривоги: «*Чорнів важкий ослін, у вікнах всесвіт слін*» («Молодий Гете»), «*Як запалить себе, багаття, у чорний день? У чорну ніч? Як прохопитись чорними крильми?*» («Біля гірського вогнища»), «*Море – чорна грудка печалі*» (однойменна поезія), «*..чорна, вигоріла, згорена рана*» («Варіяція»), «*...на окрайсвіті бродиш під вітрами, під чорними вітрами чотирма*» («Удруге кульбаба в долині пророста»), «*На чорній молодій воді – ані тобі човна*» («Пісенька для В.»), «*Дні стали сторч. І рік – мов чорний бір*» (однойменна поезія), «*А корабель пливе... у чорний креп скуйовдженого неба*» («Навкруг землі мої кружляли мрії»).

Антитезою до чорного кольору, що особливо часто з'являється у віршах збірки, є білий, його використано 23 рази. Білий колір, як традиційний колір чистоти, невинності, радості, у поезіях В. Стуса є полісемантичним, уживаним у іншому значенні – символ порожнечі, безтілесності, мовчання, болю, божевілья: «*Ось і ранок білий, як божевілля*» («Вже котрий це до тебе лист»), «*... божевільно біле сонце*» («Біля гірського вогнища»), «*Білий світ – це біле божевілля*» («Костомаров у Саратові»).

Зазвичай прикметник «білий» у поезіях В. Стуса узгоджується з іменником світ: «*Як ти довго випростуєшся з землі, білий світе!*» («На роботі дружина»), «*Із тих, що білий світ мені окрали...*» («Не можу я без посмішки

Івана»), «*А білий світ – він тільки майже і світ, і білий*» («Олексі Булизі»). Як зауважує Т. Симоненко, відбувається десемантизація кольороназв: фіксуємо вживання сталого фразеологізму білий світ на позначення не стільки світлового дня, скільки реального світу в цілому [3, с. 56].

У поезіях збірки простежуємо бінарне чорно-біле зображення як картин реального світу, так і символічних образів: «*Білі плями на чорній калюжі, ...чорно-біла весна між крижин*» («Самота самоти»).

Варто зауважити, що однією із характерних рис ідіостилю В. Стуса є вираження у мовній семантиці фізіологічних асоціацій, зокрема у кольористиці віршів поета синестезія найчастіше представлена сполученням слів: колір – емоція: «*Несамовито-синій вороновий*» (однойменна поезія), «*несамовито-білий*» («Гайдамацьке»).

У досліджувану гаму кольорів органічно вписується синій, його поет використав 14 разів. Функція цього кольору пов'язана із мотивами самотності, розчарування: «*У лісі мультко, колеться у лісі, ... за дуже синім зойком...*» («Лісова ідилія»), «*Лягають тіні синім полум'ям*» («На грані»), «*...по синьому – смерк*» («Жебонить жабуринням»), «*... синій сон*» («Хрещатиком вечірнім»). Натомість голубий (блакитний) колір (вживано 11 разів) свідчить про святість, легкість, чистоту, мрійливість, спогади про дитинство: «*У лісі рівний голубий вогонь*» («Осіпле листя відчувало яр»), «*Він вже не пам'ятає голубу дорогу з небес і до землі*» («Раніш ти лаялась»), «*Агу – агов! Блакитний світе...*» («Справляю в лісі самоту»), «*Голубою стрічкою дороги*» («Вже котрий це до тебе лист»), «*...голубі світи дитинства*» («Навкруг землі мої кружляли мрії»).

Часто вживаним у збірці є червоний колір (14 разів). А. Шум у передмові до збірки «Зимові дерева» зазначає, що цей колір пов'язаний із жагою кохання, наприклад, «*Червоні коні пристрасті*» (Учора, як між сосон...) та із трагізмом буття ліричного героя, люття, невдоволенням, пересторогою, тривогою: «*Кліпала червоним оком*» («Вінцасові К.»), «*Вишневе сонце і розлука, ... криваво-червона свидина*» («Бідне серце»), «*... гнів кривавий*» («Не можу я без посмішки Івана»).

Також у поезіях збірки зустрічаємо зелений колір (13 використань). Зазвичай зелений колір можна розглядати, як колір, що ослаблює протилежність між світлим і темним. Зелений здавна вважається кольором росту, розвитку, турботливості. У В. Стуса зелена фарба є неодмінною і сталою кольоровою барвою природи: «*лісовою зеленню*» («Лісова ідилія»), «*зелений ліс*» («Молодий Гете»), «*зеленіє поле*» («Удруге кульбаба в долині»).

Серед кольорів, що переважають у поезіях збірки фіксуємо часте вживання жовтого та золотого (11/11 використань). Жовта барва у народнопоетичній творчості означає печаль, розлуку. У В. Стуса жовтий колір асоціюється із завмиранням, давністю, плинністю часу: «*жовтувата вода*» («Сиве небо обрієм пролилось»), «*пожовклий папір*» («Мені здається...»),

«пожовклий степ» («Спокій»). Золотий колір поетом застосовується у метафоричному значенні: «...золоте обіддя» («Жовтий місяць»), «...золоті жита» («Під диким сонцем»), «...золоті роки» («Медитація»), «...золоте сузір'я» («Летять літа»).

Використання автором фіолетового кольору (8 разів) спонукає до виникнення образів трагізму, суму, божевілля: «ртутна спека фіолету» («Куріють вигаслі багаття»), «пересохлі фіолети» («Учора, як між сосон»), «фіолетове небо, колір божевілля» («Потоки»), «фіолетовий жар..., по вогню – фіолети» («Жебонить жабуриння»).

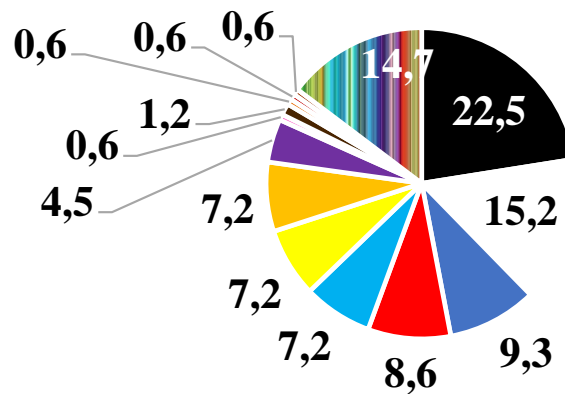
Знаходимо у збірці і відтінки сірого (6 використань) – сивий, сизий – що традиційно означають давнину, старість, мудрість, печаль, втому: «Сиве небо обрієм пролилось» (однойменна поезія), «...посивілих з печалі» («О що то єдність душі»), «... сиві райські куці» («Добридень»), «... сива вічність» («З гіркотою»), «... сивий ритуальний попіл» («Тисячолітньому Києву»). Окрім того, сірий колір у текстах поета позначає одноманітність повсякденного буття, відсутність яскравих вражень, емоцій, відчуттів.

Із меншою частотністю зустрічаються такі кольори, як ліловий (2), вишневий (1), смарагдовий (1), рожевий (1).

Зауважимо, що поет активно звертається до змішування кольорів для називання певного відтінку або опису нерівномірно змішаного тону. Найчастіше – це хроматичний і ахроматичний кольори. Згідно із загальноприйнятим поділом на темні та світлі виділяємо контрастні поєднання (чорно-біла (весна), чорнясто-жовтий (мерехт), червоно-чорна (ковдра)), сполучення однопланових кольорів (біло-голубе (багаття), жовто-зелені (вогні)), та сполучення тонів одного кольору (білясто-білі (сни), криваво-червона (свидина)). Вважаємо, що таке поєднання кольорів зберігає свою семантику, але загальний зміст кольоративу витворюється через поєднання символічного значення кольорів.

Таким чином, відзначаючи активне послуговування В. Стусом кольорами, можемо підсумувати, що найбільше поет використовує чорний та білий, практично порівну вжито синій, червоний, жовтий, фіолетовий та сірий. Ми спробували створити кольорову гаму збірки «Зимові дерева», яка має такий вигляд (див. рис.).

Кольористика збірки "Зимові дерева" Василя Стуса

■ Чорний	■ Білий	■ Синій
■ Червоний	■ Голубий/блакитний	■ Жовтий
■ Золотий	■ Фіолетовий/ліловий	■ Рожевий

Отже, майстерне послуговування колірною палітрою у поезіях збірки «Зимові дерева» В. Стуса свідчить про те, що митець творчо використав найкращі традиції світової та національної літератури, перетворивши колір на потужний стилістичний засіб, по-своєму створив власний колірний фон, який став розумінням його образу світу загалом і національного образу зокрема.

Список використаних джерел

1. Вінграновський М. Вибрані твори. У 3 т. Т.1. Поезії / вступ. ст. Т. Салиги. Тернопіль : Богдан, 2004. С.18–22.
2. Кусакіна Т. Образна кольорова символіка в поезії Василя Стуса. Слово, 2012. № 2. С. 57–59.
3. Симоненко Т. Символіка кольорів та їх відтінків у поетичній мові В. Стуса. *Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. 2012. № 1014. Серія: Філологія. Вип. 65. С. 55–58.
4. Стус В. Зимові дерева. Перша збірка поезій. Київ : Література і мистецтво, 1970. – 206 с. – Електрон. версія. – Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua> (дата звернення: 17.05.2022), вільний. – Назва з екрана.

5. Франко І. Із секретів поетичної творчості. – Режим доступу: http://ukrlit.org/faily/avtor/franko_ivan_yakovych/franko-z_sekretiv_poetychnoi_tvorchosti.pdf

УДК 821.161.2.09'06-1

Апокаліпсичність дисидентського поетичного мислення

І. А. Зелененька

У статті йдеться про поколіннєву ідентифікацію дисидентів (поділ на так званих «десятників»), зокрема, в'язнів сумнозвісної Зони 36, чи не найяскравіших представників руху опору, Василя Стуса й Тараса Мельничука, часто порівнюваних у термінах покарання та в формах пережитих тоталітарних езекуцій, що відобразилися в образно-символічній апокаліпсичності.

Ключові слова: дисидентська поезія, поколіннєві переживання, апокаліпсичність, рух опору, модернізм, постмодернізм.

Сімдесяті й вісімдесяті роки ХХ століття у творчості багатьох дисидентів, зокрема, до поезії Василя Стуса, Тараса Мельничука, Івана Світличного, Ігоря Калинця, Олекси Тихого, В'ячеслава Чорновола, позначають як термін «загратована» поезія. У імпрезі дисидента Тараса Мельничука знаходимо безпосереднє підтвердження – окремою книгою вийшла ємка добірка його тюремних віршів із назвою «Із-за ґрат» (1982), що позначала не лише штучну відмежованість від світу, а й лиховісну невідомість межею у смерть. Переосмислення помежів'я життя, смерті й безсмертя, подвигу заради України стало настільки поширеним явищем у наукових розвідках про в'язнів сумління, що до когорти дисидентів освітяни почали зараховувати тих мистців, котрі не відбували покарання у таборах, а лише брали участь у русі опору, що є, безумовно, сатисфакцією на адресу мистців-офіційників, адже випробування в'язня та його жертвність фатальні в порівнянні з драматизмом долі окремих шістдесятників-офіційників.

Це ж стосується апокаліпсичності поезії, яку не можна вбачати в будь-якій візійності, у поезії в'язнів сумління, зокрема, в'язнів Пермських таборів, тих, корті відбували покарання в Зонах 35–36, найстрашніших, вочевидь, після СЛОНа (аббревіатура з російської, у перекладі – Соловецького табору особливого призначення), що зауважили чимало вчених, зокрема, Володимир Моренець [8], Ірина Зелененька [4], [6] Віктор Крупка [5] Тарас Мельничук, часто порівнюваний із Василем Стусом за кількістю термінів ув'язнення і амплітудою апокаліпсичності (проте стихійної, а не інтелектуальної), дебютував у кінці шістдесятих років, коли Василь Стус уже був відомим. Отже,

він не є поетом-сімдесятником, як іноді його кваліфікують, хоча згадана друга збірка поета «Із-за ґрат» репрезентує дисидентську форму опору саме сімдесятих років (період тотальних арештів і ув'язнень шістдесятників).

Про диференціальні особливості поезії сімдесятників написав Володимир Моренець: «типовими сімдесятниками» [8], себто «тихими» ліриками, на його переконання, є Любов Голота, Світлана Жолоб, Наталка Білоцерківець, Михайло Шевченко, Юрій Буряк, Василь Осадчий; поети-дисиденти – Василь Стус, Ігор Калинець, Степан Сапеляк, Микола Руденко, Михайло Осадчий [8]. Поетами екзистенційних мотивів Володимир Моренець назвав Леоніда Талалая, Павла Мовчана, Ігоря Маленького, Ігоря Римарука, транслуючи при цьому екзистенційність як розрив історичного континууму, що «прогресує» до рівня денационалізації в тоталітарному суспільстві та до переосмислення катастрофізму, зокрема, й екологічного [8].

Володимир Моренець узалежнив Тараса Мельничука до вісімдесятників, визначивши індивідуальний стиль майстра як сплав стильових тенденцій: «Інтонованість, асоціації, мова, якою поет наче нікого й не прагне переконати, - все говорить про виняткову індивідуалізованість цього поетичного світу, його контраверсійність реальному суспільному плину. Разом з тим він найвищою мірою «дотичний» до цього плину – мірою трагедії народу “на рідній не своїй землі”...» [8].

Леся Демська-Будзуляк окваліфікувала як вісімдесятників таких авторів, котрі дебютували з віршами у 80-ті роки ХХ століття, сповідуючи власну мистецьку філософію, виробивши індивідуальну манеру письма й неповторну художню естетику [1, с. 158]. Роксолана Харчук назвала їх «поколінням постепохи», тобто водночас постколоніальним і постчорнобильським, постхристиянським і апокаліпсичним [1, с. 158].

Регламент стилю для багатьох мистців із згаданих поколінь і генерацій є важко окреслюваним, і це стосується не лише творчості Тараса Мельничука. І спізнілі шістдесятники, і власне сімдесятники, й вісімдесятники дебютували та міцніли в період заглиблення політичної й соціокультурної криз, відтак андеграунд виник цілком об'єктивно, як і герметичність, хоча вони не сприймаються як безпосередня опозиція до тоталітарного режиму, а лише як опосередкована, оскільки в русі опору взяли участь шістдесятники та публічно визначилися як суспільно-політичний рух.

Умберто Еко доводив, що постмодернізмом є «нефіксоване хронологічне явище, а певний духовний стан» [3, с. 635], при цьому «будь-яка епоха має власний постмодернізм...» [3, с. 635]. Енрік Дюссель запропонував щодо проблеми подолання суперечностей у трактуванні «місцевих постмодернізмів» теорію транс-модерності, увівши в науковий обіг поняття «інкорпоративної солідарності» (себто окреслив позицію між центром та периферією, поміж чоловіком та жінкою, між расами та етнічними групами, проміж цивілізацією та

природою, між Західною культурою та культурами Третього світу) [2]. Цю проблему, стосовно поетики дисидентів, можна розглядати, визначаючи апокаліпсичність як визначальну рису постмодерного поетичного світогляду, у якому вирізняється образ ризоми (неструктурованої грибниці) та в символі лабіринту (за Умберто Еко) [3], де центр відсутній, як і периферія та межі. В'язні сумління і справді розглядали тюрму як простір із позапростором.

Апокаліпсис у життєвих і світоглядних позиціях дисидентів, у віршах, у переосмисленні історії України та в підсоветській дійсності кодують осягнення свободи та її втрату (і особистої, і державної), що екстрапулюється в «Палімпсестах» Василя Стуса на основі досвіду осмислення поезії «Кобзаря» Тараса Шевченка [5], і не лише через образ Тарасових провісних птахів понад Дніпром [10]. Для інтелектуального, критичного й інтуїтивного водночас мислення Василя Стуса втрата свободи є індивідуальним апокаліпсисом, армагеддоном, смерть поза якими існує цілком об'єктивно й не лякає поета; він вітається з викликами переходів зі стану в стан: «Здрастуй, Бідо моя чорна, / здрастуй, страсна моя путь! / Плещуться крила об тугу, чим я її розведу? / Жінку лишив на наругу, маму лишив на біду...» («Церква Святої Ірини...») [10].

У збірці «Веселий цвинтар» фундаментується геніальне Стусове відчуття інфернальності, а саме – через зіставлення двох смертей, через екзистенційне осягнення самотності й самотності, через роздвоєння та покрізь полюсацію в медитативній поезії «У тридцять літ ти тільки народився...»:

У тридцять літ ти тільки народився,
аби збагнути: мертвий ти еси
у мертвім світі. І нема нікого
окоуж. Ти тільки сам. І – мрець еси,
Хіба що так: недозволенний простір
живого духу кличе самосмерть
подобою життя. Це – на початку.
А далі вже – й убійництвом. Проте
природа розправляєється простіше.
Бо плоть твоя сплюндрована до тебе... [10].

Друга частина цитованого екзистенційно-спазматичного твору також складна для розуміння, оскільки автор, як деміург, практикує перетворення мікро в макро й навспак, пекла – у рай, у, так би мовити, внутрішній рай, на межі перетворення духа. Василь Стус майстерно переплітає ініціації та візії у зворотній послідовності, від фатального кінця до народження, проголошуючи вертальність і воскресіння для поета-борця й поета-мученика. Отже, автор декларує можливість відінфернального шляху, що не заперечує християнське торжество вічного життя над смертю:

Отож бреди назад. І скільки сили
простуй назад. Бо тільки там життя –

ще до народження. Зі світу імітацій –
вповзи у кожну з виміняних шкур.
Простуй назад – в народження вертайся,
Де щастя глупства, смороду і тьми,
і там витворюй рай. Там так і треба:
людина має спати – отже, спить,
белькочучи якісь слова спросоння.
Земля укрилась панцерем, немов
стара, давно оглухла черепаха,
а ти на ній, мов кузочка мала,
що творить сталий світ на збіглій хвилі.
Нівроку відмолоджується смерть... [10]

У поезії Тараса Мельничука апокаліпсичність особливо виразна у двох збірках – «Із-за ґрат» та «Чага». Візьмемо, до прикладу, поезію «Пряха» зі збірки «Із-за ґрат»: «... не залицялась ніч до деркача, / там із ракетами колчан. / І знову тихо, наче після страти, / лише Христос ще мучиться на цвяхах, / та стертими пучками пряха/ пряде колючий дріт – під автомат...» [7]. Поезія «Дев'яносто сім» є пророкуванням війни, у ній образ війни транлює метафору апокаліпсичного очікування: «Дев'яносто сім чоловік не вернулися з фронту, / дев'яносто сім барвінків погасло. / Дев'яносто сім Ярославен стоять на воротах...» [7]. Поезію можна умовно поділити на дві частини, де різні ступені градації застосовні до символіки антропонімічної, а також флористичної та фаунічної: «Дев'яносто сім калин у селі червоніє. / Дев'яносто сім коней іржуть на Захід, / іржуть – тривожно!.. / Неначе завтра... А може, сьогодні вночі / харалужні задзвонять мечі...» [7]. Спостерігаємо тут моделювання мотиву невідвортної апокаліпсичності, що культивується в українському постмодернізмі, але з'явилося на межі модернізму й постмодернізму.

Поезію в умовах ув'язнення й неволі дисиденти Василь Стус, Тарас Мельничук, Ігор Калинець, Іван Світличний сприймали як вивільнення і, водночас, як фатум, намагаючись протистояти знищенню фізичному та моральному. Образно, екзистенційно виписані ставлення дисидентів до буття, до земного життя, до смерті й до переходу в безсмертя. Вивільнення з-під тоталітарної апокаліпсичності постає в медитативній поезії Василя Стуса «Смерть – то повище зір...» як одкровення, а смерть – як розплата: «Смерть – то повище зір, / життя – пониже пекла. / Свій простір пристрасті / шаленством розгородь...» [10]. Тут-таки подибуємо вертальність у тіло з позачасся, що мислиться авторові як перехід через емоційний стан традиційної для української культури журби: «Вертай – з тамтих світів, / журбо моя утекла, / а серце – колобродь, / а серце – колобродь...» [10].

У табірній збірці «Час творчості» Василя Стуса, що відтворює психологічний стан під час першого терміну ув'язнення, особливо відчутними

є, так звані, рількеанські мотиви (перейняті з віршів німецького поета-модерніста Райнера Марії Рільке), де апокаліпсис переосмислено через втрату часу: «Час опада. / За час не зачепитись. / Руками не вчепитись, / мов за дріт ...» [10]. Та й розлука з рідним краєм і вертальність до нього по смерті, воскресіння теж переосмислені через апокаліпсис: «...і в смерті з рідним краєм поріднюсь...» [10].

На основі міфологічного та фольклорного досвідів у поезії Василя Стуса «Цей берег зустрічей...» з'являється новотвір – «обабереге», що позначає належність ліричного героя до берега живих і берега мертвих у межах земного існування, у яких відтворено «царство Сатани» і «царство Бога»:

Цей берег зустрічей – і не збагнеш:
чи то твоє життя обабереге,
чи – очі в очі – двох смертей шереди
зближаються, пустившись власних меж.
В овали болю безкінечний світ
вривається захланно, ніби злодій,
допоки духи не промовлять: годі,
ще на тобі і кров твоя, і піт,
ще повен скверни ти. І недомога
твоя – спізнати долі ліпоту:
все презмагати стежку цю круту
від царства Сатани до царства Бога... [10]

Апокаліпсичними мисляться розлука з Україною і втрата пам'яті у Стусовій збірці «Час творчості», що втілені в образах яру й безодні, близьких до розуміння Геєни вогненної (візійна [3, с. 635] поезія «Бідне серце!»): «А те, що було тобою, / за чорним за яром сплигло, / а те, що було тобою, / сповзає в безодню...» [10]. У поезії Тараса Мельничука «Сидимо на краю...» табірна дійсність співвідносна з апокаліпсичним відчуттям, схожим до відчуття смерті, де смерть утілена в образі «дівчини в білому»: «А по безодні іде / дівчина в білому / хто ж перший відважиться / хто?!» [10]

Отже, на прикладі дослідження табірної поезії Василя Стуса й Тараса Мельничука, можемо висновкувати про дві домінанти метафоричної організації символів у творчості в'язнів сумління – про апокаліпсичну та про демонічну, що підсилюють одна одну. Саме Василь Стус і Тарас Мельничук – це поети-дисиденти з могутнім дохристиянським відчуттям і з фольклорним мелосом, покрізь які вони своєрідно продемонстрували реакцію на політичні виклики, у котрих убачали ознаки апокаліпсису, розуміючи його природу надчасовості.

Список використаних джерел

1. Демська-Будзуляк Л. Справжнє обличчя літературного покоління дев'яностих – спроба ідентифікації // Кур'єр Кривбасу. 2002. № 149. С. 157–162.
2. Dussel Enrigue. Eurocentrism and modernity // boundary 12 / the postmodernist debate in Latin America. 1993. V. 20. № 3. P. 75.
3. Еко У. Енциклопедія постмодернізму. Київ : Основи, 2003. С. 635.
4. Зелененька І. Лірика дисидентів Василя Стуса й Тараса Мельничука як опозиція тоталітаризму // Філологічний дискурс : зб. наук. пр. Хмельницький, 2020. Вип. 10. С. 61–68.
5. Зелененька І., Крупка В. Василь Стус, Тарас Мельничук, Володимир Забаштанський та Шевченків космос України // Актуальні проблеми української літератури і фольклору : наук. зб. Випуск 26 / редкол.: В. А. Просалова (відп. ред.) та ін. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 30–42.
6. Зелененька І. А. «Чиї це ілюзії стенають плечима, якого народу...»: Тарас Мельничук і літературний процес 60–90-х років в Україні. Вінниця : Едельвейс і К, 2008. 152 с.
7. Мельничук Т. Поезія. URL: Електрон. версія. – Режим доступу: <http://tarasmelnichuk.com/?fbclid=IwAR1C9eY93y6s-1XTqERe3qnZci8z0NvuDl0NvmhjY43vpX6zngz911XGVC4>
8. Моренець В. Сучасна українська лірика (особливості розвитку і логіка саморуху) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук. Київ, 1994. С. 26.
9. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2002. С.44.
10. Стус, В. Зібрання творів : поезія / Василь Стус. – Київ : Мультимед. вид-во Стрельбилього, 2021. – Електрон. версія. – Режим доступу: <https://www.litres.ru/gettrial/?art=64353596&format=a6.pdf&lfrom=424970751> (дата звернення: 17.05.2022), вільний. – Назва з екрана. – Опис заснов. на версії, датов.: 20.02.2021.

УДК 75.071.1(477):821.161.2.09'06(092)

Алла Горська в житті і творчості Василя Стуса

Н. С. Поляруш

У статті здійснено аналіз системи поглядів, творчості та типології взаємин В. Стуса та А. Горської, їх значення для вітчизняної історії.

Ключові слова: об'єкт дослідження, суспільно-політична діяльність, творча свобода, художниця-шістдесятниця, поет-дисидент.

Порушена проблема частково була об'єктом дослідження, варто назвати і ґрунтовні праці, присвячені поету-шістдесятнику і людині Василю Стусу і окремо Аллі Горській – талановитій художниці-шістдесятниці. Це насамперед студії М. Жулинського, М. Коцюбинської, Ю. Шевельова, М. Павлишина, Д. Стуса та ін. Маємо цікаві праці про художницю Аллу Горську Авер'янової Н., Клочко Д., Зарицького О., Корогодського Р., Тарнашинської Л. та ін. Історія взаємин двох митців, об'єднаних словами «шістдесятники», «борці», «дисиденти», є доволі показовою і становить неабиякий інтерес для вітчизняної історії.

Основна мета пропонованої студії – розкрити можливі типологічні тези й антитези в поглядах, творчості, взаєминах та їх значення. У названих нами працях типологію взаємин системно не проаналізовано. На вичерпність осмислення означеної теми і ми не претендуємо, бо вона є надто багатоаспектною і складною.

Алла Олександрівна Горська – українська художниця, громадська діячка, одна із засновниць шістдесятницького руху. Народилася 18 вересня 1929 року в Ялті. Її батько був одним із організаторів вітчизняного кіновиробництва, талановитим актором. З 1931 року він очолював Ялтинську кіностудію, згодом обіймав посаду начальника виробництва тресту «Востокфільм» у Москві, директором ленінградської кіностудії. Олександр Горський пройшов фінську війну, другу світову. Родині довелося пережити дві блокадних ленінградських зим і лише в кінці 1943 року потрапити до Києва, де Олександр Горський займав посаду директора кіностудії. У 1948 році майбутня художниця Алла Горська із золотою медаллю закінчила Київську художню школу імені Шевченка. Далі – живописний факультет Київського художнього інституту, по закінченні якого вона працювала за фахом у галузі станкового й монументального живопису. Її творами захоплювались, вони прикрашали виставки різних рівнів. У 1959 році її було прийнято до Співки художників. У 1961 році розпочалась активна суспільно-політична діяльність молоді художниці. У цей час вона знайомиться з Лесем Танюком, Василем Симоненком, Іваном Світличним та ін. і стає одним із організаторів і активним членом Клубу творчої молоді «Сучасник» – центру українського національного руху в Києві, який розпочинав свою діяльність з відродження різдвяних вертепів та організацій різних мистецьких зібрань. У цей час Алла Горська, народжена в російськомовній сім'ї, не маючи шкільної україномовної освіти, свідомо переходить на українську мову спілкування. Надія Світлична згадує, що вивчати українську мову Алла Горська розпочала з алфавіту [2]. Мистецтвознавиця Діана Клочко скаже: «Алла Горська не лише зробила різкий і безкомпромісний поворот із російського художнього горизонту, а перетворила свою ідентичність на українську за допомогою творчості. Алла Горська дуже любила Україну. Активною була її участь в організації і проведенні

літературно-мистецьких вечорів, конкурсів, щорічних Шевченківських свят. Відомо, що разом з Василем Симоненком та Лесем Танюком вона відкрила місця поховання жертв сталінських репресій у Биківні, під Києвом, на Лук'янівському, Васильківському кладовищах. В інтерв'ю її син Олексій Зарецький згадує, як мама з друзями-художниками збиралася вечорами, щоб писати диктанти – так вона вчила українську мову. У листі до батька вона напише: «Ти знаєш, весь час хочеться писати українською мовою. Читаю Коцюбинського».

На період активної суспільно-політичної діяльності (1964–1965 роки) припадає і знайомство Алли Горської з Василем Стусом, який 1 листопада 1963 року стає аспірантом Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка зі спеціальності «Теорія літератури» і переїжджає до Києва. Клуб творчої молоді став місцем знайомства двох молодих національно свідомих людей, яких явила Україні і світові хвиля творчої свободи. Сьогодні ми їх називаємо славою й гордістю нації. Роман Корогодський про «Аллочку» (так називали її друзі) скаже: «Висока душею людина, вона була визнаним лідером і душею шістдесятництва. Мала інтуїцію на людей, мала почуття національної гідності й відчувала всяку несправжність, сахалася найменшого фальшу в людях. А також була вірним другом. Вірила в ідеал і послугувала йому як затятий неофіт, яким на початку 60-х років була. Згодом тверезішала, бачила конфліктність ситуації в багатоплановому вимірі, бачила людський матеріал, суєтний, крихкий, і цим не нехтувала. Але воліла мати дружні взаємини зі своїми близькими за духом, на яких можна покластися» [Корогодський, 2003: 14]. Громадянська і творча позиція Алли Горської тримала високу планку непримиренного протистояння шістдесятників. Її пристрасна натура палко реагувала на несправедливість і неволю. Мужня, сильна, безкомпромісна, вона знала, що робити і усвідомлювала, що за цим буде. Як і Василь Стус, вона йшла проти системи. Друзі згадують, що зупинити її в цьому було неможливо. Її доля є незвичайною і водночас показовою для свого часу. Вона не встигла зазнати арешту й тюремно-табірних знущань. Але її, доньку високого на той час посадовця, двічі виключали зі Спілки художників за ідеологічну інакшість, за те, що створені нею художні полотна не відповідали вимогам керівної і спрямовуючої ролі єдиної на той час партії. Комуністична влада рада була би і Аллу Горську, і тих, хто збирався у її помешканні як «центрі неблагонадійних, людей творчих, небайдужих, вільних духом»: Євгена Сверстюка, Івана Драча, Івана Світличного, Василя Стуса, Опанаса Заливаху, Людмилу Семикіну бачити за ґратами. Особливим у можновладців було ставлення до Алли ще й тому, що насмілилась кинути виклик не просто режиму, а тому середовищу, з якого походила. Тому вона стала однією з перших жертв серед шістдесятників-борців за людську волю і гідність. Перед цим влада безжально розправилась з вітражем, створеним Аллою Горською і її друзями до 150-річчя Тараса

Шевченка у фойє червоного корпусу університету імені Т. Шевченка. У рішенні бюро Київської області (від 13 квітня 1964 р.) зазначалось: «Вітраж дає грубо спотворений архаїзований в дусі середньовічної ікони образ Т. Г. Шевченка, який нічого не має спільного з образом великого революціонера-демократа, якого палко люблять советський народ й народи всього світу». Як бачимо, зображений у вітражах Шевченко та образ України-матері не вписувались у створені радянською ідеологією стереотипи, тому творчість авторів вітражу було визнано «ідейно ворожою».

Влада приймає рішення виключити авторів цього шедевру зі Спілки художників і встановити контроль за їхньою роботою. Аллу Горську і її вірних друзів це не злякало. Після цього у 1968 році Алла Горська разом із Сергієм Параджановим, Іваном Світличним, Віктором Некрасовим, Василем Стусом, Ліною Костенко, Іваном Драчем підписує лист-протест проти політичних репресій. Усіх підписантів було названо «терористичною бандерівською організацією, провідником якої названо Аллу Горську. Роман Корогодський справедливо скаже: «Крізь лавину шаленої брехні, злісних наклепів, дифамації, залякування, звинувачень в усіх земних гріхах, крізь увесь бруд доби, гидоту советизму пройшла Алла Горська морально неушкодженою, духовно високою і чистою» [Корогодський 2003: 16]. Насильницька смерть Алли Горської є знаком часу темного і зловісного.

Василь Стус – великий українець, великий поет складного і драматичного ХХ століття. Він є символом незнищенності людського духу, національної гідності й творчого самоутвердження попри переслідування, заборони, арешти, табори. Тоталітарний режим був безсилим перед його любов'ю до України, незламністю його духу. Іван Дзюба переконаний, що Василь Стус належить до тих поетів, хто «за рутинною буденщини бачить трагічне бездоння незбагненого, дошукується неможливої відповіді на вічні питання і застрашений відпочатковою абсурдністю буття перед очима смерти, хоч й може дивитися в них стоїчно» [Дзюба 2003: 8]. Трагічним було у нього відчуття фатального зв'язку своєї долі з долею багатостраждальної рідної землі, її народом. Ще на початку свого шляху він зізнається у цьому в листі до Андрія Малишка 1962 року: «Зрозумійте мене в моєму горі, бо я чую прокляття віків, чую бездіяльний свій гріх перед землею, перед народом, перед історією. Перед людьми, що своєю кров'ю кропили нашу землю. Довгий мартиролог борців за національну справедливість лишає нам історія, а ми навіть на гнів праведний не можемо здобутись». Як відомо, Василь Стус як особистість формувався в умовах далеко несприятливих для формування національного самоусвідомлення. Місце його народження – село Рахнівка на Вінниччині, 1938 рік. Дитинство та юність пройшли на Донбасі. Дослідники творчості поета вважають, що на період навчання в Сталінському педагогічному інституті (нині Донецький національний університет імені Василя Стуса) припадає

формування його національно свідомої особистості, сильної, чесної, безкомпромісної. У Києві Василь Стус долучається до культурно-національного руху, який уже ширився Україною, поновлює ряди молодих «порушників» державного укладу. Небалакучий, дуже серйозний і непростий у спілкуванні, Василь Стус цим привертав до себе увагу. Віра Вовк, поетеса з Бразилії згадує: «Профіль Василя Стуса нагадував мені Данте в лавровому вінку, що його Рафаель увічнив на стіні Сикстинської каплиці» [Вовк 1989]. Незвичайна сила волі, моральний максималізм йому були властивими в усьому. Коло його друзів складали люди різних поглядів і поколінь. Визначальною тут була порядність. Це були талановиті поети, художники, скульптори, музиканти, театральні діячі, молоді вчені, філософи-інтелектуали. До таких друзів і належала Алла Горська – українська художниця, учасниця правозахисного руху 60-х років, одна з найяскравіших творчих особистостей покоління шістдесятників. Потужна сутність Алли Горської, її харизматичність, рішучість і мужність, енергія опору владі були визначальними для дружніх взаємин з нею Василя Стуса. Історики називають їх людьми, в яких енергія опору зростала разом з тиском на них, вірними зробленому вибору, непохитними. І поетична творчість Василя Стуса, і творчість Алли Горської-художниці розпочинається з опору і труднощів. За спогадами сучасників, «на похоронах Василь Стус ніс портрет Алли Горської, весь час літургії він простояв на колінах, а над могилою сказав прощальне слово, наголосивши, що вбивцями вважає співробітників КДБ (за Стусом). Після цього виступу було розпочато збір матеріалів на Стуса. Цю ситуацію назвуть Стусом прямостоянням: хто, коли не я, має стати голосом опору і протесту». Вірші, присвячені пам'яті по-бандитськи убитої радянськими спецслужбовцями художниці і дивовижної жінки Алли Горської, соратниці і друга Василя Стуса, стануть фінальним акордом збірки В. Стуса «Веселий цвинтар». Це насамперед елегія «Ярій, душе», проголошена Стусом над свіжою могилою жінки-воїна у 1970 році. Поет звертається у вірші до душі як внутрішньої сутності людини, яка входить у неї від народження, а по смерті відділяється від тіла і живе окремим життям. Він просить її не ридати, а яріти, тобто виявляти свій гнів, ненависть до тих, хто погубив «сонце України». «Білій стужі», «червоній тині калини» поет протиставляє «чорну тінь вод» як уособлення світу зла і неправди. Борців за свободу, дисидентів він уподібнює кетягу калини. Стус свідомий того, що чекає на героїв: «усім нам смерть судилася зарання», але це не лякає його, бо ніщо не зможе зупинити їх на шляху боротьби.

Пам'яті товаришки по боротьбі Аллі Горській Василь Стус присвячує елегію «Заходить чорне сонце дня». Створені тут автором образи майстерно відточені, сповнені енергії і вогню, експресивні. Лексична і синтаксична наповненість твору дають підстави віднести цей вірш до вольової лірики. Обраний автором жанр елегії – ліричного твору медитативного характеру,

журливої тональності – є реакцією на трагічні події (мається на увазі вбивство Алли Горської). Така форма твору передає душевний стан ліричного героя, його страждання, гнів.

Як бачимо, типологічні паралелі між буттям Алли Горської і Василя Стуса, їхніми творчими і громадськими інтересами виявлялися виразно, своєрідно. На життєвих шаблях Алли Горської (41 рік життя дала їй доля) і Василя Стуса (47) головним завданням було боротися, щоб жити – «вистояти і стояти».

Список використаних джерел

1. Віра Вовк. Київ шістдесятих років. *Сучасність*, IX, 1989.
2. Гунько Олександр. Алла Горська перейшла на українську мову у зрілому віці. *Careta.ua*. 17 вересня. 2009.
3. Дзюба Іван. Свіча у пам'ятній пільмі. *Передмова до книги «Василь Стус. Палімпсест. Вибране*. Київ : «Факт», 2003. С. 8.
4. Роман Корогодський. Шістдесятники поза пафосом. Частина перша. *Українська мова і література*. Число 16 (320), квітень. 2003. с. 14–16.

УДК 821.161.2.09'06(092)

Василь Стус: людина волі (на матеріалі книги В. Кіпіані «Справа Василя Стуса»)

О. Б. Петрович

У статті досліджено особливості морально-вольових, емоційних та інтелектуальних рис характеру Василя Стуса, його кримінальної справи, висвітлених у публіцистичній книзі українського історика, головного редактора порталу «Історична правда», публіциста Вахтанга Кіпіані «Справа Василя Стуса».

Ключові слова: дослідження, стусознавство, творчий набуток, тоталітарний режим, кримінальна справа В. Стуса.

Чимало українських мово- та літературознавців досліджували творчість відомого українського поета Василя Стуса, оскільки він є людиною феноменальною, людиною патріотичною, людиною рідкісного талану, який обрав долю навіть не стільки митця, скільки борця. Тому значення Василя Стуса для українського суспільства значно більше, ніж талановитого поета, публіциста, літературознавця та перекладача. «То був чоловік, який говорив і писав за будь-яких обставин ясно, як перед Богом, і платив за це життям», – писав про нього Євген Сверстюк [3]. Він був і залишається «голосом сумління у світі розхитаних і розмитих понять честі, правди, порядності».

Творчий доробок Василя Стуса проаналізований у дослідженнях М. Коцюбинської, М. Жулинського, Д. Наливайка, Є. Сверстюка, М. Наєнка, М. Ільницького, Б. Рубчака, В. Неділька, В. Захарченка, М. Слабошпицького, Л. Плюща, Г. Гармаш, Ю. Бедрика, А. Бондаренко, І. Онікієнко та ін. Науковою інтерпретацією творчої особистості письменника займалась О. Пуніна [2].

І зараз не втрачає актуальності питання – а хто ж таки він, Василь Стус, що навіть після його смерті бояться розсекречувати правду про його життя, історію із судом та обставини смерті? Тому **актуальність дослідження** зумовлена потребою дослідження психологічної винятковості поета як цілісної, самодостатньої, інтелектуально глибокої людини сильної волі, не схильної до компромісів.

Мета дослідження – розглянути особливості морально-вольових, емоційних та інтелектуальних рис характеру Василя Стуса.

«Справа Василя Стуса» – публіцистична книга українського історика, головного редактора порталу «Історична правда», публіциста Вахтанга Кіпіані про кримінальну справу, життя і смерть українського поета-дисидента В. Стуса.

Книгу написано на основі матеріалів кримінальної справи Василя Стуса 1980 року, що зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ (колишній архів КДБ). Матеріали стали доступними завдяки ухваленню пакету декомунізаційних законів. До книги увійшли основні, найголовніші матеріали кримінальної справи. Ці документи наведено в повному обсязі, без редагування.

За словами автора, Вахтанга Кіпіані, **мета книги** – змінити «плакатне» ставлення до Василя Стуса і людей, які його оточували. Зокрема, Кіпіані заявляв, що «Кримінальна справа Василя Стуса – це хроніка боротьби злочинної комуністичної системи з людиною, повної болю та гідності. Ми бачимо громадянина, правозахисника, творчу особистість, який чудово розуміє наслідки своєї «негнучкості» перед каральною машиною. І тим не менше він іде до кінця» [4, с. 8].

Спроба заборони книги В. Медведчуком. Загальновідомим є судовий процес, що розпочався у 2019 р. і закінчився у 2021 р. Так, рішенням апеляційного суду Києва від 19 березня 2021 р. скасовано рішення суду першої інстанції про заборону публікації та майже у повному обсязі задоволено скаргу видавництва «Vivat» та автора книги Вахтанга Кіпіані. Також було скасовано заборону суду першої інстанції на поширення книги та використання імені В. Медведчука. Оскільки В. Медведчук не оскаржив у встановлений термін це рішення суду, воно вважається остаточним і таким, що вступило в законну силу.

У книжці зібрано архівні документи з кримінальної справи Василя Стуса, свідчення очевидців, листи поета з тюрми, спогади його рідних та друзів. Крім власне архівних матеріалів, книжка містить статті укладача та дисидента

Василя Овсієнка та інтерв'ю з останнім співкамерником поета, російським політв'язнем Леонідом Бородіним.

Для оформлення книги використано оригінал обкладинки першого тому справи поета в КДБ. Додано лише назву книги та портрет Стуса з цієї ж справи. У книзі є такі розділи:

- Кримінальна справа № 5 – книга життя і смерті Василя Стуса (матеріали з шести томів справи)
- Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус
- Свідок уходу. Останні дні Василя Стуса
- Стус і Нобель. Демістифікація міфу
- Чи вбивав адвокат Медведчук поета Стуса?
- З таборового зошита. Останній відомий текст Василя Стуса

Том 1 складається головно з протоколів обшуків 1978 та 1980 року в помешканнях поета на засланні та в Києві. Також протоколи оглядів вилученого під час обшуків. Вони засвідчують рівень скрупульозності й певної садистської насолоди представників правоохоронних органів, які вивчали та описували кожен лист чи навіть чернетковий запис, кожен вірш. Це томи паперів. Якщо врахувати відсутність у 80-х роках опцій «копіювати-вставити», це був насправду титанічний труд – наштампувати 6 томів, у яких раз у раз прописано: «виготовляв, поширював документи наклепницького змісту, що порочать радянський державний і суспільний лад, з метою підриву і ослаблення Радянської влади». Наприклад, в протоколі огляду в м. Чернігові від 13–19 березня 1978 р. при описі одного саморобного зошита старший слідчий звертає увагу на записані думки В. Стуса, де автор розмірковує про несправедливість судових процесів проти осіб, які належать до творчої інтелігенції, намагається виправдати їх, проводить антирадянську діяльність, а також заявляє: «мене арештували за сфальсифікованим звинуваченням щодо справи бельгійського туриста Добоша» і вважає це «грубим сценарієм» [1, с. 30; 4, с. 33–34]. І, звісно ж, ці записи класифікують як ідейно шкідливі. Такі формулювання про наклепницький характер документів, їх ідейно шкідливий зміст у справі номер 5 звучать фактично у кожному протоколі; від них аж паморочиться в голові. Перечитавши це все, можна й самому засумніватись, а чи не підривав я той радянський лад? Машина КГБ діяла зі страшною нищівною силою.

Все ж належить віддати шану Василю Стусу за стійкість і вірність своїм переконанням та друзям. Так, у протоколі допиту в м. Усть-Омчуг Магаданської обл. від 11 лютого 1978 р. письменник як свідок у справі Льва Лук'яненка висловився, що на всі запитання, які стосуються його репресованих товаришів, у тому числі Льва Лук'яненка, він відповідати відмовляється, оскільки вважає їх жертвами необґрунтованих політичних репресій і це єдине, що він може підписати [4, с. 57]. Оце так залізна витримка!

Знаковим у постановці питання про письменницький психотип є і акт № 643 щодо проведеної в травні 1972 року судово-психіатричної експертизи в Київській міській клінічній лікарні № 21 ім. акад. Павлова. У ньому щодо обстеження психічного стану В. Стуса зазначено: «Визнає, що підвищено дратівливий, чутливий. Вважає, що це наслідки «ненормальних умов існування» [4, с. 132]. За цією експертизою у визнаного психічно здоровим Василя Стуса встановлена особистісна установка як перевага інтроверсії, а властиві дратівливість, надмірна прямолінійність, різкість, схильність до підозр, інтровертованість охарактеризовано як прояви психопатичних рис його характеру.

В. Стус акцентував на вразливості й гарячковості характеру (ці риси ще «помножені на впертість» [4, с. 134]) в останньому слові під час суду у вересні 1972 р., багато в чому неоднозначному через порушення власних етичних норм, проте водночас із маркерами «чесності з собою».

До тому 1 увійшла стаття в 3 частинах журналістки А. Супряги «Друзья и враги В. Стуса». Цей текст є прикладом того, як машина радянської пропаганди віртуозно вміла зробити з білого чорне! Знищення людини «колективним осудом» – то був один із їхніх могутніх інструментів.

Також опрацювання матеріалів тому 1 засвідчують те, що ще у 1977–1979 рр., тобто коли В. Стус відбував перший термін на засланні, проти нього вже активно збирались матеріали на відкриття другої кримінальної справи, вони ж багато в чому і складають цей том 1. Як павутиною, він зусібіч обплітався майбутніми свідками, вилучалась кореспонденція, написане і перекладене, обстежувались всі посилки, які отримував з-за кордону (з повним описом кількості присланого).

Том 2 – протоколи допитів самого підсудного. На першому допиті В. Стус чітко окреслив лінію своєї поведінки: ніякої участі в досудовому слідстві він брати не буде. Будь-які пояснення дасть тільки у відкритому судовому процесі за участю представників українських і міжнародних Хельсінських груп, представників Міжнародної амністії та ПЕНклубу, представників Світового Конгресу вільних українців. Звісно, про задоволення такого клопотання не могло бути й мови. На жодне поставлене питання В. Стус не відповів, жодного протоколу він не підписав. А цих допитів нараховується 26 майже по 2 години! На кожному одне й те ж саме: «З якою метою ви виготовили й розповсюдили вірш чи документ... що порочить радянський державний і суспільний лад...» І це з травня по вересень! У графі «відповідь» у протоколах сотні раз записано: «На будь-які запитання відповідати відмовляюсь» або «Відповіді на запитання не надійшло». Залізна витримка.

Том 3. Це протоколи допиту свідків. Перечитавши усю цю майже лавину бруду, і дійсно можна уявити депресивного рецидивіста й терориста, головною метою життя якого був підриг і повалення найсправедливішого радянського

ладу. Кого тільки не допитували як свідків! І тих, хто колись з ним сиділи, і робочих рудника, і сусідів по гуртожитку, і навіть сусідів по лікарняній палаті. Все ж у цьому темному царстві променями світла й адекватності проступають свідчення С. Кириченко, М. Коцюбинської, Г. Бадзьо, Л. Лук'яненко. Так, у протоколі допиту свідка Левка Лук'яненка, будучи на той час ув'язненим у одному з найбільш жахливих таборів, він дозволяв собі на запитання слідчого відповідати таким чином: «Стуса Василя Семеновича я знаю заочно як одного з кращих представників української інтелігенції і цим знайомством горджуся... Арешт Стуса вважаю грубим порушенням Декларації прав людини... Переписка – особиста справа... Допит з цього питання є продовженням посягань на мої та Стусові демократичні права... Обурений продовженням репресій українських патріотів і демократів» [4, с. 384]. Схожу думку висловив і Г. Бадзьо під час допиту його як свідка: «...знаю В. Стуса як людину дуже високої моральної та громадянської свідомості, глибоко вірного своєму народу, вільного національного переконання до кого б то не було, демократично налаштованого; антисоціалістичних настроїв за ним також не помічав» [4, с. 341]. Світлана Кириченко у протоколі допиту зазначила, що «глибоко поважала В. Стуса як людину безкомпромісну, високих моральних принципів, активної громадянської позиції» [4, с. 372].

І якщо Г. Бадзьо, С. Кириченко, Л. Лук'яненко завважають морально-вольовий складник характеру Стуса, то його близька подруга М. Коцюбинська – емоційний [4, с. 557, 377]. Матеріали кримінальної справи № 5 В. Стуса 1980 р., де містяться протоколи допиту свідка М. Коцюбинської, та спогади, інтерв'ю й літературознавчі праці 1990–2000-х років про поета накреслюють опосередковану характеристику «кришталеву чистої» людини, яка вабила своєю «відкритою безкомпромісною» вдачею. Зокрема Михайлина Коцюбинська в протоколі допиту свідка від 10 липня 1980 р. власноруч записала: «Глибоко переконана, що це людина широких гуманістичних переконань, абсолютно позбавлена націоналістичної обмеженості. Я б назвала його «людиною з оголеною совістю». Він не здатний не прореагувати на несправедливість, якщо він вважає її несправедливістю, до яких би наслідків це не призвело і для нього, і для його родини. Він схильний загострювати, доводити до крайнощів, ніколи не «згладжує кути». Однак мета, яку він переслідує, завжди глибоко гуманістична й демократична» [4, с. 378].

Таким чином, Г. Бадзьо, С. Кириченко, Левко Лук'яненко, Михайлина Коцюбинська наголошували на такій специфіці характеру В. Стуса, як уміння *бути самим собою, мати самого себе*. Це квінтесенція його особистості, індивідуалізація стилю життя, утілення унікальної людини у світі [2, с. 6].

Том 4. Наведено публіцистичні твори Василя Стуса, які стали причиною другого арешту, зокрема, знамениту заяву на захист М. Горбала, відкритий лист до І. Дзюби та ін. Сильні, вільні думки людини, що прагла свободи. Звичайно, в

парадигмі прокрустового ложа радянської дійсності це була крамола, чистої води буржуазний націоналізм.

Том 5. Обвинувачувальний висновок, ступінь абсурдності якого зашкалює.

Том 6. Стенограма самого судового засідання. Відмова від адвоката В. Медведчука, оскільки «другий прокурор мені не потрібен». Цинічний, зрежисований суд. І велич особистості, вміння стати понад театром абсурду. Це справляє неабияке враження. Не залишає байдужою заява В. Стуса після оголошення вироку: «Смисл репресій, вчинених наді мною, – подвійний. Перший смисл – розправитися з людиною, яка уже 15 років несхибно стоїть на обороні покривджених. Другий смисл – конфіскувати весь мій літературний набуток. Оскільки кара, визначена мені, практично є карою смерті, висловлюю свою постійну вимогу – повернути всі вірші, переписані в кількох зошитах, записниках і на окремих аркушах, моїй дружині, Попелюх В. В. Нагадаю, що ці вірші уже завтра становитимуть гордість української поезії, української культури» [4, с. 580].

Вражає абсурдність справи номер п'ять. Вражає і сила В. Стуса як особистості, митця, який лише хотів писати вірші, мати свободу у своїй вільній Батьківщині й у своїй унікальній творчості, гідній подиву.

Як зазначив Вахтанг Кіпіані, кримінальна справа Василя Семеновича Стуса – це хроніка боротьби злочинної комуністичної системи з людиною, повною болю та гідності. Ми бачимо громадянина, правозахисника, творчу особистість, яка чудово розуміє наслідки своєї «негнучкості» перед каральною машиною – і, як би там не було, він іде до кінця.

Стус був не лише поетом, який писав прекрасні поезії, це був оратор, який боровся за громадянські права народу разом із дисидентами того часу Л. Лук'яненком, С. Хмарою, А. Горською, В. Чорноволом, Ю. Бадзьом, І. Дзюбою та ін.

В. Стус продовжує своє буття серед нас своїм творчим доробком, своєю безприкладною стійкістю, непохитністю Людини, яка протистояла тоталітарному режиму і вистояла, щоб ми могли стати вільними людьми.

Список використаних джерел

1. Вдовіна О. О., Сажко В. В. Три заяви Василя Стуса (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *Sciences of Europe*. № 67. 2021. С. 27–31.

2. Пуніна О. Характер Василя Стуса як основа психотипу письменника. *Слово і час*. № 10 (706). 2019. С. 3–13. DOI: 10.33608/0236-1477.2019.10.3–13.

3. Сверстюк Є. Василь Стус – летюча зірка української літератури. *Василь Стус. Поет і громадянин. Книга спогадів і роздумів* / упоряд. В. Овсієнко. Київ: ТОВ «Вид-во КЛЮ», 2013. С. 430–438.

4. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / уклад. В. Кіпіані. Харків : Віват, 2019. 688 с.

УДК 791.229.2:821.161.2.09'06(092)

Імператив Василя Стуса у документальному фільмі «Ваш Василь»

О. В. Пуніна

У статті прочитуються смислові, змістові та формальні ракурси відтворення імперативу Василя Стуса в документальному фільмі «Ваш Василь» (2019) Світлани Рудюк й Олександра Авшарова.

Ключові слова: Василь Стус, документальний фільм, інтерв'ю, імператив, характер, факт.

Повнометражний документальний фільм «Ваш Василь», присвячений Василеві Стусу⁵, режисера Олександра Авшарова й ідейної натхненниці, сценаристки, режисерки Світлани Рудюк створено у 2019 році. Кіновиробник UM-Group Production, Державне агентство України з питань кіно, творча група зробили чимало якісних кроків для популяризації документальної стрічки. Уперше «Ваш Василь» представлено на допрем'єрному показі в грудні 2019 року за кордоном, у Варшаві. Українська офіційна прем'єра відбулася 24 серпня 2020 року на Київському міжнародному кінофестивалі «Молодість». За тим – низка різноформатних показів Україною (ексклюзивний показ 1 жовтня у Львові, відкритий показ у річницю перепоховання поета 19 листопада в Будинку кіно) до появи стрічки в прокаті 3 грудня 2020 року. Також у серпні 2021 році стрічку представлено на «Кіновернісажі просто неба» під егідою Держкіно й Українському фестивалі кіно у Берліні [3; 8]. На думку кінокритика Сергія Тримбача, який відгукнувся текстом «Де свободи чортма – там музи бранки» на показ у Будинку кіно, «Ваш Василь» – «чесний і точний у світоглядних та моральних констатаціях фільм» [21].

Минає понад чверть століття з часу появи першої художньо-документальної стрічки Станіслава Чернілевського «Просвітлої дороги свічка

⁵ В українському кіно Василю Стусу присвячено художньо-документальну стрічку Станіслава Чернілевського «Просвітлої дороги свічка чорна. Пам'яті Василя Стуса» (1989 – 1992), короткометражний ігровий фільм Романа Веретельника «Палімпсест» (2014), короткометражку Антона Щербакова «День незалежності. Василь Стус» (2016), художній фільм Романа Бровка «Заборонений» (2019). Див. про ці роботи: [9; 10; 11; 12].

чорна. Пам'яті Василя Стуса» про унікальну людину та її межисвіття [12, с. 107–108], і покоління, творчо сформоване у 2010-х, береться за нове факто-подієве осмислення постаті Стуса. У розмові з журналісткою Наталією Грабченко на радіо «Культура» сценаристка і режисерка Світлана Рудюк так пояснює зроблені творчою групою акценти у фільмі: показати Стуса як живу людину, освічену і європейську, в тоталітарних умовах, її дії та рішення, «як ця людина, у якій був неймовірний талант, неймовірна сила волі, неймовірна кількість принципів, як ця людина не зламалася, і як ця людина дійшла до того, що вона стала легендарною...» [4]. Саме в таких ракурсах сприйняв стрічку Сергій Тримбач, для якого протистояння поета з системою, що нищить його, у реконструйованому двадцятилітті життя, – конститутивний спосіб осмислення теми Стусової екзистенції: «Фільм якраз про це – про систему, де не було місця для поета» [21].

Водночас кінокритик зважає вагому деталь такого антагонізму – моральний світ Василя Стуса, що в умовах «держави-молоха» дає змогу лишатися собою: «Варіант Василя Стуса, філософсько осмислений ще Кантом: усвідомлення себе особистістю, особистістю, в якій моральний закон відкриває життя в усій його повноті й універсальності. І красі!» [21]. У документальному фільмі він, моральний закон, означений Стусовим висловом «мовчанка є злочином» із пояснювальної записки від 7 вересня 1965 року. Для сценаристки та співрежисерки у цьому випадку йдеться про основу особистості Стуса. Так, даючи відповідь на питання Наталії Грабченко, чому Василь Стус «не міг» інакше, чому він був такий – безкомпромісний, Світлана Рудюк зауважує: «Я особисто для себе розумію постать Стуса як людини, в якій було дуже підвищене почуття справедливості. І якщо він бачив, що десь і когось пригнічують, це несправедливо, він просто по-громадянськи не міг змовчати, як людина не міг змовчати. <...> Людина, яка не може своїм принципам вже зраджувати» [4]. Саме змістову доміную морального закону Василя Стуса як систему норм і принципів поведінки у ставленні до інших, до суспільства, до себе та ракурси її відтворення бачиться потреба осмислити в документальному фільмі «Ваш Василь», покликаному, на думку творчої групи, показати сучасного Стуса сучасному глядачеві.

Якщо вдатися до екскурсу в стусознавчу мемуаристику, то можна зауважити цілий спектр характеристик того, що біограф Дмитро Стус означає як Стусові «завищені моральні критерії» [20, с. 94] чи «свідома моральна принука» [20, с. 96] – власне його імператив. В інтерв'ю Євгена Сверстюка з Богданом Підгірним у 1990 році на питання про те, ким є для нього Стус особисто, читаю відповідь: «Він був завжди тією людиною, яка складає половину тюрми. І на волі він теж індукував це як *потужний моральний генератор*, з яким спілкуєшся. І навіть тоді, коли він виявляє в чомусь слабкість, все-таки, відчуваєш особу, яка масштабно відчуває, мислить. Це потрібно

завжди людині. Це всім потрібно. Хоч страшенно незатишно буває з ним. Донкіхотство має діапазон набагато ширший, ніж у Сервантеса» (курсив мій. – *О. П.*) [6, с. 297]. Більше того, в есеї «Базилеос» Сверстюк виводить причинно-наслідкові зв'язки між Стусовим імперативом і його буттям: «Звідси драма Василя Стуса. З його моральним максималізмом він міг бути тільки собою. Але як бути собою на таких слизьких дорогах... <...> Моральні імперативи послаблювали його інстинкт самозбереження, і скрізь, навіть у середовищі близьких, були ті, що докоряли йому за нерозважність. Навіть в останньому колі Кучинського пекла він був єдиний, хто не відмовився від голодівок з приводу сумних дат – він був єдиним, хто приймав світ ідеалів і принципів за єдино справжній світ. І він був дуже самотній <...>» [1, с. 412, с. 427].

На моральному первні неодноразово наголошує у розмові з інтерв'юером Підгірним у 1991 році й Іван Дзюба, даючи такі промовисті характеристики натурі Василя Стуса, як «морально кришталева людина», «моральний максималіст вольового характеру», людина сильної волі, «спрямованої на утвердження моральної високості і чистоти» [7, с. 234]. При цьому Іван Дзюба робить вдумливі спостереження щодо того, наскільки органічно сприймався у Василеві Стусові цей первінь і чого насправду це вартувало: «Це рідкісна людина. Таких дуже мало людей, які самою своєю природою, як золото, гарантовані від якогось окислення, від якоїсь скверни. І навіть таке враження, що для цього йому ніяких душевних зусиль не треба було. Хоч це помилкове враження. Завжди для того, щоб стояти на своєму, бути морально високим, завжди потрібні колосальні зусилля, але цього по ньому не видно було, настільки це для нього органічно було» [7, с. 234].

Співв'язень Михайло Горинь згадує Стуса як особистість, що зуміла в умовах концтабірного життя зберегти людську гідність. Це було можливим завдяки Стусовому розумінню, що будь-який відступ від моральних засад «загрожував крахом поетичного обдарування» [1, с. 98]. На думку Гориня, він був людиною, у якої мораль посідала найперше місце на шкалі цінностей. «У своєму виборі, – коментує Михайло Горинь, – він не зважав на тяжкі обставини і відповідні наслідки. Зовні здавалося, що все це виходить у нього дуже просто й легко. Воно ніби так було й насправді. Але то була не простота духовно примітивної особистості, а та вища простота, що якої приходить особистість через складну внутрішню боротьбу, з погляду на ієрархію цінностей.

Це була легкість, продиктована вибором, причому остаточним, морального імперативу. Раз і назавжди» [1, с. 98]. Для вірменського політв'язня 70-х років Разміка Маркосяна, який познайомився із Василем Стусом у 1975 році в Мордовії, суттю кожного моменту його життя була внутрішня моральність: «Моральність була віросповіданням Стуса, джерелом його сили» [1, с. 285].

Ще кілька задокументованих штрихів. У протоколах допиту свідків кримінальної справи № 5 Василя Стуса зафіксовано кілька характеристик, які дають його друзі – подружжя Бадзя-Кириченко, Михайлина Коцюбинська. Юрій Бадзьо бачить його як людину дуже високої моральної і громадянської свідомості [13, с. 341]. У власноручно написаних показаннях Світлани Кириченко зазначено: «Наші стосунки з 1965 р. по 1972 р. були дружні, хоча зустрічалися ми принагідно; я глибоко поважала В. С. Стуса як людину безкомпромісну, високих моральних принципів, активної громадянської позиції» [13, с. 372]. «Стус завжди вабив мене своєю вдачею, він кришталево чиста людина» [13, с. 557], – зауважує товаришка Михайлина Коцюбинська на судовому засіданні 1 жовтня 1980 року, по суті продовжуючи ті думки, які зафіксовано власноручно в її протоколі допиту свідка. А саме: «Глибоко переконана, що це людина широких гуманістичних переконань, абсолютно позбавлена націоналістичної обмеженості. Я б назвала його “людиною з оголеною совістю”. Він не здатний не прореагувати на несправедливість, якщо він вважає її несправедливістю, до яких би наслідків це не призвело і для нього, і для його родини» [13, с. 378].

Наскільки повнокровно вдається творчій команді документальної стрічки «Ваш Василь» відтворити таку систему норм і принципів поведінки Василя Стуса, в основі якої – гідність і почуття справедливості, обов’язку, «голосу сумління», право бути собою, стояти на своєму? Розпочну коментар зі своєрідного мотто до фільму, а водночас представлення назви, яке готує глядача до взаємодії з *рідкісною*, повертаючись до характеристики Івана Дзюби, людиною:

«Що таке поет у чистому вигляді? Людина, що виривається із обмежень звичності... Але, шукаючи іще себе, він губить і те, що має.

Засуджений на життя, Ваш Василь» [2].

Тут автори вдаються до створення колажу із кількох Стусових текстів, а саме початку його долученого до першого вироку есею «Зникне розцвітання» про Володимира Свідзінського, підпису Василя Стуса «Засуджений на життя» (під текстом у п’ятому томі кримінальної справи № 5, що починається словами «Свідомість того, що моє існування ось уже кілька років, як стало вимушеним...» [13, с. 476], і належить за змістом до початку 70-х, ще до арешту) та етикетної формули прихильності «Ваш Василь», якою, на чому неодноразово наголошували творці фільму, він «часто підписував свої листи рідним та друзям з ув’язнення» [3]. У сконденсованому змісті мотто-назви вловлюється режисерське прагнення наголосити на винятковості поета і водночас його неминучому приреченні на небуття⁶. Фізичне небуття Василя

⁶ У згаданому тексті Стуса з підписом «Засуджений на життя» ця апорія оприявлена у думках: «Смію заявити, що моє покликання – література, а єдине моє бажання – творити добро своєму народові. Тимчасом я позбавлений і одного, і другого»; «Дії КГБ я особисто розцінюю як такі, що жорстоко караються нашим

Стуса підкреслено першою частиною кінематографічного обрамлення, яке розпочинає фільм. Це сучасно оброблені кадри хроніки перепоховання праху Василя Стуса, Юрія Литвина й Олекси Тихого 17 листопада 1989 року на цвинтарі селища Борисово Чусовського району Пермської області – зйомки, здійснені оператором Валерієм Павловим і використані у стрічці «Просвітлої дороги свічка чорна. Пам'яті Василя Стуса». Разом із тим ідеться про оту рідкісність чи пак – винятковість.

У стрічці Світлани Рудюк й Олександра Авшарова кадри хроніки (син біля могили Стуса, розкопування, виймання тіла з домовини, перекладання в цинкову труну, панахида) отримують новий звуковий ряд: поряд із музичною обробкою композиції із альбому «Переклад» Степана Бурбана (Кашляючий Ед) подано фрагменти реплік, подеколи із повтором, Василя Овсієнка, Маргарити Довгань, Дмитра Стуса, Марії Стус, у яких – відголоски тієї події перепоховання. Привертає увагу в цьому епізоді-обрамленні репліка сина Дмитра Стуса: «Бачите, таке життя, яке вів Стус, воно не минає даром для самої людини» [2]. Аби сповна зрозуміти таку думку, годиться взятися за перечитування біографічної книги «Василь Стус: життя як творчість». Або, щонайменше, звернутися до попередніх завваг біографії, де Дмитро Стус пише про поетову винятковість як *право бути собою*. Зокрема йдеться про вміння Василя Стуса бути гідним свого покликання, вміння «тримати планку вимог внутрішнього світу до своїх учинків – “гідно/не гідно”» [20, с. 6], яке дозволяло витримувати всі випробовування.

3 серпня 1965 року, перших арештів української інтелігенції, розпочинається хронологічна розповідь про цілком сформовану національну і творчу особистість Василя Стуса в основній частині фільму. Автори стрічки відтворюють тогочасний контекст (у спосіб монтажу мультикадровою рваною манерою безпосередніх коментарів фахівців, фотоматеріалів, архівних кадрів 60-х⁷) та вписують у нього персонажа Василя Стуса, подаючи фрагменти пізнішої в часі публіцистики, яку озвучує актор Ярослав Гуревич. Метафора «*травмовано тисячі душ*», введена Стусовим почерком на екран⁸, із листа до президії Спілки письменників України знаходить своє відображення у

кримінальним кодексом: адже ось уже кілька літ підряд мене вбивають з садистською насолодою, повільно, з дня на день, готуючи смерть уроздріб або сподіваючись на те, що я зрештою знищу самого себе – своїми руками <...>. Таким чином, умови, за яких я не можу існувати, як людина, розцінюю як зумисне вбивство, що карається відповідною статтею кодексу»; «Отже, винних у моїй повільній смерті я звинувачую в моєму вбивстві, расизмі й садизмі»; «Живий смертник, або живцем закопаний в землю, протестую проти всілякої примусової смерті, будь-кого» [13, с. 476 – 477].

⁷ Для створення фільму режисери активно послуговувалися матеріалами з Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, Галузевого державного архіву СБУ, Віртуального музею Василя Стуса, відеозаписами з особистого архіву Дмитра Стуса.

⁸ Спеціально для фільму розроблено шрифт, що відтворює почерк Василя Стуса [3].

рисувальний спосіб протесту 4 вересня 1965 року під час прем'єри «Тіней забутих предків», що запустить механізм неповернення щодо нього.

Акцент робиться на пояснювальній записці Василя Стуса від 7 вересня 1965 року, яку озвучує актор, і що фігурує як вшитий документ кримінальної справи. Саме в пояснювальній записці виразно прочитуються підвалини Стусової етики, ґрунтовані на почутті справедливості, обов'язку і «голосу сумління»: «Я говорив з обуренням про те, що підозріливо приховувані арешти виявляють якусь гнітючу атмосферу, яка створилася в Києві, особливо ж – щодо молодих митців. Ці підозріливі арешти створюють ґрунт для страшних аналогій. Тінь кривавого 1937 р. надто близька, щоб не можна було реагувати на будь-які подібні симптоми. Чисто психологічно, чисто громадянськи – я не міг стриматись. Я вважаю, що в таких умовах **мовчанка є злочином**» [17, с. 374]. «Мовчанка є злочином» Василя Стуса, якщо прислухатися до міркувань представника гуманістичної психології Філіпа Лерша, відповідає обов'язковим для кожної людини, надособистим і знеособленим, вимогам, прототипом яких «є Кантів категоричний імператив: “Чини так, щоб максима твоєї волі завжди могла водночас бути і принципом загального законодавства”» [5, с. 170]. Філіп Лерш зауважує, що ідеї істини, правдивості, справедливості й обов'язку неодмінні тоді, коли людина відчуває їх як вимоги, які стоять понад її існуванням. «Тільки тоді, – пише психолог, – коли розуміння нормативних вимог сягає ендотимної основи, людина, спираючись на них, розвиває динаміку прагнень і виступає як оборонець тих вимог, бо саме їм вона присвячує своє життя, а у виконанні їх реалізуються сенс і гідність людського існування, що абстрактно осмислиться як слухне для всіх» [5, 170]. З цього ракурсу порівняю з баченням себе Василя Стуса – із листа «До П. Ю. Шелеста» від 18 січня 1972 року: «Я намагався завжди обставати за слабших, чесніших, принциповіших, мужніших, хоч і не в усьому годився з їхньою позицією» [5, с. 407]. Або із «Останнього слова» від 7 вересня 1972 року: «Увесь смисл свого існування я вбачаю в тому, щоб жити і творити для народу, щоб бути його чесним, добрим, справедливим і незрадливим сином» [13, с. 133]. Як на мене, колосальна суголосність між установкою Стуса і поясненням Філіпа Лерша.

Повноти відтворення імперативу Василя Стуса у документальній стрічці надають коментарі учасників зйомок. Зокрема цей епізод із виступом-протестом в кінотеатрі «Україна», з одного боку, пояснюється військовим істориком Володимиром Федьком, теоретично і практично обізнаним із оперативною роботою КДБ. Стуса він оцінює як лідера, а отже людину небезпечну, адже міг повести за собою інших. Ще одна образно насичена характеристика, яку озвучує Володимир Федько, – з позиції влади та її покарання, для початку виключення з аспірантури – «покарання відступника від радянської ідеології, відступника від радянського письменництва» [2]. З другого боку, роз'яснення поведінки, яке дає біограф Дмитро Стус: дізнається

тут і тепер про арешт товариша Івана Світличного, відповідно – чоловіча реакція на несправедливість і тотальний переляк суспільства. Зауважу, що навіть окремі деталі інтимного для Стуса – кохана жінка, одруження (подано низку світлин, зроблених під час одруження з Валентиною Попелюх) – вписано в зображуваний простір фільму з позиції того, що Володимир Федько озвучує як «покарання відступника», а з позиції Василя Стуса ходить про *право бути собою*. Зчитую це в змонтованих в один ряд словах з інтерв'ю Дмитра Стуса «мама виходила заміж за безробітного», які продовжує фрагмент із пізнішого листа Василя Стуса до рідних від 23 липня 1984 року, співзвучний із коментованою позицією і поведінкою восени 1965 року: «Нехай Валя не має серця на мене, що я такий непослух: інакшим я не можу бути. А коли б був інакшим, то вже не був би собою» [18, с. 469]. Важливість думки «*А коли б був інакшим, то вже не був би собою*» показано й формально: подається цей рядок із листа як напис на кадрах міста 60-х років почерком Василя Стуса. Кожен із подальших епізодів, контекстних чи конкретного факту, у стрічці «Ваш Василь» по суті розгортатиме цей зміст його самості.

Стусів період життя після 1965 року не показано в деталях, але є спроба відтворити контекст, в якому він існував, через монтаж кадрів завваг інтерв'юваних, архівних кадрів й уривка з невідісланого листа до Богдана Гориня 1967 року. Спогад товаришки Маргарити Довгань про стеження КГБ за їхнім колом, пояснення Володимира Федька щодо специфіки цього процесу працівниками зовнішнього спостереження, коментар Дмитра Стуса про два шляхи людини у час початку репресій (або бути толерантним, робити доноси, або держава не буде підтримувати, а з тим людині було що втрачати) продовжують кадри одного з всесоюзних свят. На тлі веселих облич, транспарантів із лозунгами і портретами, «національно»-культурних виявів (одяг, танці) режисери подають міркування Василя Стуса, викликані, скоріше за все, відвідинами України в квітні 1967 року канадських комуністів, яких, возячи країною, намагалися «переконати у торжестві ленінської національної політики» [19, с. 45]. І, використовуючи прийом – стає зрозуміло, повторюваний, – виокремлення останньої фрази і показ її почерком Стуса, зроблено акцент на його почуванні як дисонансу між Стусовим імперативом й громадською імітацією: «<...> нічні полюції натомість діянь – це наше. Згадую бідного Джойса, що носив свою Ірландію в серці, що зробив із неї духовно-безтелесу інтелігентську реальність і жив – так, як живе всякий (навіть – український) інтелігент: без рук, без яєць, без учинків. <...> І цей педерастизм, ця чеснота навпаки, ця гангрена болю видається за патріотизм» [19, с. 44].

Водночас конкретною деталлю, фактом, стає 1970 рік, пов'язаний зі смертю товаришки Алли Горської, про яку оповідають Марія Стус, Іван Драч і Дмитро Стус. Тема високих дружніх взаємин подана невіддільно від думки про вбивство Горської, у чому звинуватив Василь Стус комітет державної безпеки

над могилою подруги, а відтак на нього було заведено досьє і розпочалося формування справи. Рядки із первісної редакції поезії «Ярій, душе. Ярій, а не ридай...», присвяченої Аллі Горській, – «Сьогодні – ти. А завтра – я. / І пустить нас Господь до пекла...» [16, с. 320] – подані написом на тлі колажу зі світлин художниці й архівних зйомок, нашттовхують на думку про ще одну питому складову Стусового імперативу – співпричетність чи то пак відповідальність.

Наступна точка показу життя Василя Стуса – арешт 1972 року – бачиться логічним продовженням і формально (так зроблено монтаж, музичний перехід між двома епізодами), і за змістом образу з цитованої поезії: «*А завтра – я*». Режисерський хід із поєднанням архівних кадрів новорічного свята в радянському союзі, карнавальними дитячими масками, музикою і кадрами колядування з художнього фільму «Тіні забутих предків» сприймається за гротеск. Так кінематографічний гротеск починає асоціюватися із життєвим гротеском персонажа-Стуса, який опісля львівського Святвечора (використано архівні кадри спогаду Михайла Гориня, світлини, зроблені у домі Садовських) опиняється в київському слідчому ізоляторі, тримаючись все тієї ж лінії поведінки, в основі якої збереження почуття гідності. Так зокрема трактує дії і вчинки батька Дмитро Стус, цитуючи в книзі «Василь Стус: життя як творчість» його заяву про вигадану слідчими КДБ «злочинну діяльність», надавши творам «невластивої їм кваліфікації», з кримінальної справи № 47 [20, с. 293], до якої звертаються і творці документальної стрічки.

Художні твори інкриміновано як злочин, відтак у цій частині фільму режисери вдаються і до ретроспекції теми *забороненого поета* після згадки Василя Овсієнка про чотиривірш, що фігуруватиме у вирокі Стуса. Йдеться про прикінцеві рядки твору «Колеса глухо стукотять...», які читає Ярослав Гуревич. Неможливість повноцінної реалізації у професії, друку творів, про що говорять Марія Стус і Дмитро Стус, документ про вилучення з загального користування раніше ним опублікованого, Стусове у фільмі «Майже всі мої твори були поставлені поза законом» [2] на фоні архівних кадрів прорадянських багатотиражних книжок-агіток і журналів, вибірки з замовлених КДБ і написаних уже під час слідства рецензій Каспрука на «Зимові дерева» і «Веселий цвинтар» – так передана атмосфера, в якій далі прагне реалізовувати свій сенс у виконанні вимог-моральних засад Василь Стус.

І чи не найдієвішим у ситуації людської гідності тиском (те, що Володимир Федько називає «надламати в потрібній мірі», аби потім використати таку людину) слідчі визнають інструмент психіатричної експертизи, яка й була призначена Стусу 29 квітня 1972 року. Перебування у психоневрологічній установі як пацієнта, це коментує у фільмі Василь Овсієнко, «було страшніше смерті» [2]. Для передачі доведених до крайності обставин, у яких перебував Стус, режисери чергують фрагменти з фільмів 60–70-х про психічні захворювання з інтерв'ю Василя Овсієнка і акторською грою.

Ярослав Гуревич виголошує: «Василя Стуса мають везти в божевільню, в Павлівську лікарню» [2], а за тим зачитує текст-колаж із уривків заяви після оголошення слідчим Логіновим «Постанови про призначення судово-психіатричної експертизи» («Вважаю, що ця експертиза є спробою КДБ чинити розправу наді мною в додатковий і нелюдський спосіб», «Заявляю рішучий протест проти такої експертизи» [20, с. 281]) та касаційної скарги («Я був у такому відчаї, що думав навіть про самогубство» [2]).

Водночас, за словами Дмитра Стуса, після експертизи Василь Стус «дуже зібрався»: відмова розмовляти з слідчими, давати відповіді на запитання, доки не отримає необхідних книг. Як певний контраст до такої, вольової, позиції Стуса у стрічці є згадка про його товариша з часів аспірантури Леоніда Селезненка. «Справа в тому, що я не така людина тверда» [2], – дає самохарактеристику Селезненко. Коментарі Дмитра Стуса, Марії Стус, фрагменти запису інтерв'ю самого Леоніда Селезненка 90-х років, написана ним покайнна заява, в якій засуджував діяльність Василя Стуса та його однодумців, витворюють портрет знищеної системою людини. Яким було ставлення Стуса до такого вибору товариша? На тлі документальних кадрів повені у Києві в 1970-му році в фільмі подано напис із «Коментаря Василя Стуса на вирок суду»: «Але хай їм простить Бог – усім цим летюкам, скасенкам, клоччям, селезненкам...» [17, с. 434].

Однозначний вибір окремих людей із товариського кола, вирок, який чує Василь Стус 7 вересня 1972 року (його тут озвучує «голос системи» у виконанні Наталії Філіпович), ведуть до потреби зважити, чи правильне власне рішення, позиція. Чи готовий сам Василь Стус бодай на якийсь компроміс і, якщо так, де його межа? Таке питання поставлене документалістами, й воно отримує розгорнуту відповідь. Поєднання хроніки кадрами зворотної зйомки і фрагментів як колажу з «Останнього слова» Стуса, його «Відкритого листа», написаного всупереч собі, але на прохання батька й задля збереження «від знищення Божого дару» [20, с. 314–317], з коментарями Марії Стус, Дмитра Стуса доходять логічного завершення в точці його остаточного вибору. Коли Стусове «я відмовляюся від таких віршів», «Я знайду в собі сили повністю засудити свої вчинки», «Я не націоналіст», «Дайте мені жити», «Я чекаю од вас справедливості, а не милосердя» [2; 13, с. 133–138; 20, с. 315–317], бажання працювати і не втручатися в коєне як максимальна межа компромісу стикаються з умовою засудити інших (а отже, втратити гідність), він безповоротно зупиняється на попередньо сформованій тактиці. Дмитро Стус зауважує: «Якщо її вважали справді небезпечною, треба було поламати, ну на те, щоб його поламати, він не пішов. І після того він уже до цього не повертався ніколи» [2].

Час ув'язнення Василя Стуса в таборах Мордовської АРСР і заслання в селищі ім. Матросова у Магаданській області в стрічці Світлани Рудюк й

Олександра Авшарова показаний не за хронологічною послідовністю, а дискретно. Важить у відтворенні цього життєвого періоду Стусове світовідчуття. З одного боку, світ людини, яку фізично винищують, що творці художньо передають, наклавши на архівні кадри Колими написи-образи «Веселого цвинтаря» (початок вірша «Мені здається, що живу не я...», «...чи живу чи живцем помираю» з поезії «На Лисій горі догоряє багаття нічне...» [16, с. 155, с. 159]), а також умонтовуючи фрагменти музичної композиції «Ще й до жнив не дожив» Степана Бурбана, що стала саундтреком до стрічки (в основі – вірш Василя Стуса, датований 5 жовтня 1965 року). Фізичне винищення як цькування, обшуки, приниження, ненадання вчасної медичної допомоги, погрози – унаочнено через анімацію і колаж цитат «З таборового зошита», особистої справи засудженого, спогадів Маргарити Довгань і Марії Стус. З другого боку, зображено світ людини, яка не поступається власним ідеалам, якщо іти за думкою Дмитра Стуса у фільмі, знаходячи внутрішні сили не принижуватися – не ставати на «чотири».

Одна з деталей перетину цих світів – інтимна, коли йдеться про родину та почуття обов'язку перед нею, зокрема обов'язок проститися зі смертельно хворим батьком. Епізод прощання з рідною людиною відтворюється так: на архівні кадри вулиці Чуваської у Донецьку й батьківської хати накладено уривок із третього запису «З таборового зошита»: «І тут дістав я телеграму, що батько при смерті. Але міліція мене не пустила – мені довелося оголосити голодівку на знак протесту. Через тиждень вони таки дозволили, але перед тим протримали цілу ніч у КПЗ <...> Поховавши батька, я повернувся до Колими – ніби до в'язниці. Я чув, що кожного дня мене можуть зачинити знову» [17, с. 489]. Ще один наголос на інтимному – стосунки з сином, любов до нього, на чому зупиняються Марія Стус і Маргарита Довгань. Автори фільму цитують уривок із листа до дружини і сина від 14 лютого 1978 року, в якому закладено етичні первні Стуса-людини, які так прагнуть, бодай і на відстані, прищепити Дмитрові:

«Дорогий сину, таткові нелегко нині, може, не скоро вдасться і звидітися. Отож <...> не потурай злу і знай, що Твій батько віддавав усе своє життя, аби людям жилося краще – всім людям, на всій землі. І рости чесним українцем, а не яловим хахлом.

Цілую. Вірю в Тебе. *Тато*» [18, с. 301].

І з не менш власне Стусовою настановою *творити себе* з пізнішого листа від 14 вересня 1981 року: «...як Бог самого себе, мни свою глину в руках, поки не відчуєш під мозолями кремінь. Для цього в Тебе найкращий час – Творися ж!» [18, с. 395]. Разом із тим у документальному фільмі не обійдена тема живих взаємин сина з батьком по його поверненні з заслання в 1979 році. Про цей непростий для обох досвід спілкування говорить Дмитро Стус, не приховуючи

такого нюансу, що тривалий час бути сином Василя Стуса – «закривало тобі багато можливостей» [2].

Але якщо у родині з часом вдається віднайти бажану рівновагу («пів року гарного, доброго спілкування», як каже Дмитро Стус), то в просторі безликого Києва 1979–1980 року – не було й мови. Для образного представлення думки Стуса про «*такий* Київ», якого він не хотів, де морально знущаються над його дружиною, репресують «найбрутальнішим чином» людей, близьких до Гельсинської групи, творці стрічки використовують прийом мультикадрової манери, де у віконцях паралельно показані архівні кадри тогочасного міста й анімація з індивідами, у мозок яких «вбиваються» ленінські постулати. Спогади Марії Стус, Маргарити Довгань, Бориса Довганя, Левка Лук'яненка і коментарі Володимира Федька відтворюють київський проміжок життя Василя Стуса між двома ув'язненнями як час його співпричетності та відповідальності. Свій усвідомлений вибір на користь активної діяльності в УГГ він пояснить пізніше, в таборовому записі. У фільмі Ярослав Гуревич читає: «...я вступив до неї, бо просто не міг інакше. Коли життя забрано – крихт я не потребую. <...> Психологічно я розумів, що тюремна брама уже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною – і зачиниться надовго» [17, с. 493].

Другий арешт Василя Стуса в травні 1980 року в документальному фільмі є спроба пояснити як наслідок «тотальної зачистки» й «радикальної ізоляції українських дисидентів» – коментує Володимир Федько – напередодні XXII Літніх Олімпійських ігор у СРСР. Стусова «добра підготовка» попереднім ув'язненням, на думку Левка Лук'яненка, тепер зіграла свою роль, адже він знав, як слід поводитися. Режисери відтворюють період арешту і суду мовою документів із кримінальної справи Василя Стуса № 5, архівних кадрів (наприклад, із адвокатом Віктором Медведчуком). Монтаж із них дає змогу скласти враження щодо дій і вчинків Василя Стуса – передовсім стояти на своєму, гідно чинячи опір; тут знаковий напис «Але винним я себе не визнаю» [2]. Статус засудженого на десять років позбавлення волі із засланням на п'ять років, признаного «особливо небезпечним, рецидивістом» [13, с. 578] Василя Стуса у стрічці підкреслює авторська метафора «кафчиної машинки» (як напис на тлі кадрів цвинтаря із «Тіней забутих предків»), якою у листі від 25 січня 1980 року до Олени Антонів, Зенона Красівського й Тараса Чорновола Стус описує київські новини, зокрема суд над Миколою Горбалем: «Кафчина машинка запрацювала, потребує кісток людських <...>» [19, с. 179].

Цілком слушним видається звернення творчої команди з цієї точки арешту-неповернення до іпостасі поета, поета значимого. Про це йдеться у цитованому документі від 8 жовтня 1980 року – до Голови суду від Василя Стуса: вимога повернути вірші дружині і нагадування, «що ці вірші уже завтра становитимуть гордість української поезії, української культури» [13, с. 580]. Про це говорить біограф Дмитро Стус: Василь Стус мав глибоке усвідомлення і

розуміння своєї значимості та значимості своєї творчості; поводить себе так, що він в когорті най-най [2]. Про це йдеться і товаришу Михайлу Гориню, тут вмонтовано фрагмент із його інтерв'ю 1991 року, в якому він розповідає про віру Стуса у своє призначення і про те, що поет не сумнівався у своєму таланті. Якщо ж звернемося до книжкової версії цього інтерв'ю в «Нецензурному Стусі», то відчитаємо і тлумачення такій Стусовій поведінці – його почуття власної гідності [7, с 270].

По суті в смисловому ракурсі почуття власної гідності Василя Стуса прочитується й епізод, присвячений його перебуванню в таборі особливого режиму села Кучино Пермської області та смерті. Атмосферу, в якій існував письменник, передано поєднанням зйомок табору ВС-389/36, здійснених командою Станіслава Чернілевського наприкінці 80-х, з сучасним аранжуванням вірша Василя Стуса «За роком рік росте твоя тюрма...» у його виконанні та коментарями Василя Овсієнка, на той час співв'язня по кучинському табору. Накладений на зображуване текст-колаж із його листів до дружини за 1977, 1982–1984 роки ілюструє ті думки, які озвучують Маргарита Довгань і Дмитро Стус: про трагічну любов й особливі взаємини, коли дружина приймає *таке життя*. Життя у приватно відточеній системі принципів й ідеалів: «Про мене, дорога, не хвилюйся. Головне – я в дорозі. І – на своїй дорозі. А решта – то не так важливо» [18, с. 431]. Життя, в якому відтепер важить *бути собою* до кінця (з архівного інтерв'ю Михайла Гориня влучно вставлене міркування про Стусів «дух непримиренний», а Леоніда Бородіна – «вибухав», «йшов урозліт»), особливо тоді, коли тебе позбавляють найважливішого – творчості. Про це у документальному фільмі найвиразніше говорить Дмитро Стус, коментуючи стан найстрашнішого знецінення для Василя Стуса, коли йому кілька разів давали акти про спалення рукописів, що було для батька катастрофою.

Наближення до теми смерті Василя Стуса автори фільму роблять напрочуд образним. За Стусовою думкою з листа до сина від 15 січня 1984 року – «У житті доводиться обирати: або цікаву муку або нецікаве щастя» [18, с. 452] – подають кадри підриву породи і стрімкого водного потоку, накладаючи на них музичний ряд із композиції «Ще й до жнив не дожив» Степана Бурбана, причому в тій її частині, де максимально підвищено голос, майже крик, на словах «Досі – не долюбив, / Досі – не долюбив, / Досі – не долюбив, / і не жив, і не жаль...». В інтерв'ю з журналісткою Наталією Грабченко режисерка і музикант пояснюють, що так прагнули передати енергію Стуса, через музику і через монтаж [4].

Версії смерті, які озвучують для фільму Василь Овсієнко, Левко Лук'яненко, Марія Стус, взяті з архівних відео Леоніда Бородіна, Михайла Гориня, можливої Нобелівської премії, смерті з деталями «приховування» фактів (розповідає Маргарита Довгань), змістовно підсумовує режисерське

повернення до кінематографічного обрамлення, яке розпочинало фільм – кадри перепоховання з емоціями сина, його коментарями у листопадовій хроніці 1989 року. Кадри поховальної процесії в Києві, названої Маргаритою Довгань «праведним походом людським» [2], супроводжують коментарі очевидців – Дмитра Стуса, Марії Стус, тієї ж Маргарити Довгань, їх підсилює виконання вірша «Вчися чекати, друже...» в сучасній музичній обробці, де змістовий наголос падає на образи «Ще людська душа / дрижить, як море», «Вчися чекати, друже, / вчися чекати», «Кам'яній. Кам'яній. Кам'яній» [16, с. 54–55].

Ця частина фільму підводить до думки про причинно-наслідкові зв'язки між таким – морально високим – способом життя Василя Стуса і його сприйняттям як символу кількатисячним Києвом 19 листопада 1989 року. На думку Дмитра Стуса, це «дається ціною титанічних надзусиль» [2] не тільки його, Василя Стуса, а й дружини і батьків. Задля чого були докладені такі зусилля – можемо зчитати з останнього напису-кадру документального фільму «Ваш Василь» Світлани Рудюк й Олександра Авшарова – колажу із рядків «ми ще повернемось / обов'язково повернемось / бодай – / ногами вперед, / але: не мертві, / але: не переможені...» [18, с. 332] з вірша «Це ви, ви...», який пише Стус у листі до дружини від 30 листопада 1978 року з заслання, і формули прихильності «Прихиляю Вам неба – / Ваш Василь» [18, с. 488] з передостаннього листа до рідних за квітень 1985 року.

Література

1. Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / упоряд. В. Овсієнко. Київ : ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2013. 684 с.
2. Ваш Василь : документальний фільм, 2019 / режисери Світлана Рудюк, Олександр Авшаров. URL: <https://megogo.net/ua/view/11907015-vash-vasil.html?fbclid=IwAR0SKh0fNpRhOe47PhcfiiyWf5a1NwKGCiqHfjf3NyiSuvOtXT8Fyx1UOd0> (дата звернення: 13.12.2021).
3. Ваш Василь: facebook-сторінка. URL: <https://www.facebook.com/YoursVasy1> (дата звернення: 13.12.2021).
4. Грабченко Н. Прем'єра документального фільму «Ваш Василь». *Радіо «Культура»*. *Майстерня*. URL: http://www.nrcu.gov.ua/schedule/play-archive.html?periodItemID=2582337&fbclid=IwAR25e1Qwzfvz7HR8GXFEDT0zpFI19GpHYEpQbx4E9KQF-3jceoXZrcp_Cxg (дата звернення: 13.12.2021).
5. Лерш Ф. Структура особи / пер. із нім. І. Іващенко та ін. Київ : Пульсари, 2014. 560 с.
6. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1 / упоряд. Б. Підгірного. Тернопіль : Підруч. і посіб., 2002. 336 с.
7. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 2 / упоряд. Б. Підгірного. Тернопіль : Підруч. і посіб., 2003. 320 с.

8. Прем'єрний показ документального фільму «Ваш Василь». URL: <https://uk.ukrainskidom.pl/2019/12/03/prem-yernij-pokaz-dokumentalnogo-filmu-vash-vasil/> (дата звернення: 14.12.2021).

9. Пуніна О. Інтерпретація особистості Василя Стуса в художній стрічці Романа Веретельника «Палімпсест». *Актуальні проблеми української літератури і фольклору* : наук. зб. Вип. 25. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. С. 108–116.

10. Пуніна О. Творча індивідуальність письменника в документальній кінотрилогії «Просвітлої дороги свічка чорна. Пам'яті Василя Стуса». *Актуальні проблеми української літератури і фольклору* : наук. зб. Вип. 26. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 7–22.

11. Пуніна О. Художній образ Василя Стуса у фільмі Антона Щербакова «День Незалежності». *IX. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2018 / herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Schweier. München : Verlag readbox unipress Open Access LMU, 2019. S. 377–382.

12. Пуніна О. Художньо-кінематографічне осмислення творчої особистості Василя Стуса. *Стусознавчі зошити* : зошит четвертий : наук. альм. Вінниця : Простір Літ., 2018. С. 106–126.

13. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / уклад. В. Кіпіані. Харків : Віват, 2019. 688 с.

14. Стус В. Зібрання творів : у 12 т. / голова редкол. Д. Стус ; НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Київ. Русь, Факт, 2007–2009. Т. 3: Час творчості / упоряд., ред.: Г. Бурлака, Д. Стус. 2008. 752 с.

15. Стус В. Зібрання творів : у 12 т. / редкол.: Д. Стус (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Київ. Русь : Факт, 2007–2009. Т. 5: Палімпсести (Найповніший незавершений корпус) / ред. т., упоряд. та комент. Д. Стус. 2009. 765 с.

16. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. / голова редкол. М. Коцюбинська ; НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка, Від. рукоп. фондів і текстології. Львів : Просвіта, 1994–1999. Т. 1. Кн. 1: Зимові дерева. Веселий цвинтар. Круговерть / підготували тексти, упорядкували та склали примітки: М. Гончарук, В. Макарчук, Д. Стус ; авт. передм. М. Коцюбинська. 1994. 431 с.

17. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. / голова редкол. М. Коцюбинська. Львів : Просвіта, 1994–1999. Т. 4: Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. З таборового зошита / упоряд.: М. Гончарук, С. Гальченко. 1994. 544 с.

18. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. / редкол. С. Гальченко, М. Гончарук та ін. Львів : Просвіта, 1994–1999. Т. 6. Кн. 1: Листи до рідних / упоряд.: О. Дворко, М. Коцюбинська. 1997. 496 с.

19. Стус В. Твори : у 4 т., 6 кн. / редкол.: С. Гальченко, М. Гончарук та ін. Львів : Просвіта, 1994–1999. Т. 6. Кн. 2: Листи до друзів та знайомих / упоряд.: О. Дворко, М. Коцюбинська. 1997. 264 с.

20. Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість. Київ : Факт, 2005. 368 с.

21. Тримбач С. «Де свободи чортма – там музи бранки». *День*. 2020. № 220–221. 20 листопада. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/de-svobody-chortma-tam-muzy-branky?fbclid=IwAR2G8uiLFzRfteOwVdm35ID3kV-wPG-UTz0DFFvwxRkCr-jYFJWpU70-w6E> (дата звернення: 13.12.2021).

УДК 027.7:[021.4:929Стус]

В його імені велич українського народу: традиційні та інноваційні форми роботи бібліотеки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського з популяризації творчості В. Стуса

О. А. П'ятак

У пропонованій статті досліджується важливість та необхідність популяризації життя і творчості українського поета В. Стуса серед сучасної молоді. Коротко проаналізовано діяльність бібліотек Вінниччини щодо вшанування пам'яті видатного земляка. Зокрема, у публікації розглядаються інноваційні та традиційні форми роботи бібліотеки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського.

Ключові слова: В. Стус, український поет, бібліотечна діяльність, бібліотека ВДПУ ім. М. Коцюбинського, традиційні форми, інноваційні форми.

*Народе мій, до тебе я ще верну,
І в смерті обернуся до життя
Своїм стражденим і незлим обличчям.*

В. Стус «Як добре те, що смерті не боюся...»

Дорога Долі... Дорога Болю... «Саме таким, за словами відомого дисидента Євгена Сверстюка, і був життєвий шлях, яким пройшов нелегкою ходою до своєї героїчної смерті Поет, – відмічає Л. І. Іщенко. – Це хресний шлях поета планетарного рівня, який став на захист національних та людських прав поневоленого, закріпаченого народу... Це була людина, яка не сприймала системи рабства, якою і була насправді радянська тоталітарна система. Поет любив Донбас і вважав його для себе рідним, хоча народився на Поділлі – в селі Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині. «Розкуркулені» батьки поїхали працювати на шахти. Там же Василь Стус із червоним дипломом закінчив історико-філологічний факультет Сталінського (тепер Донецького)

педагогічного інституту. Вчителював у Горлівці. Через деякий час став аспірантом Інституту літератури АН України» [10].

Василь Стус – це людина величезної цілісності, одержимості, надзвичайної чистоти. Він належав до тих, хто сприймав ідеї, моральні постулати й принципи оригінально, будуючи своє життя за цими законами. Облуду, фальш, насильство над думкою він не приймав органічно і реагував на них оголеним нервом, відкидаючи природні для всіх захисні реакції.

Таких людей, як Василь Стус, в українській літературі є небагато. Є у нашій культурі свої генії серед ліриків, скульпторів, художників, прозаїків. Вони своїми творами увіковічнювали наш духовний світ нації, поєднували своє життєве кредо з написаними творами?! Василь Стус – наша гордість, наша совість, наш Пророк.

В одному з листів поет писав: «Україна під окупацією? – та нічого подібного! Я є вільний – і тому Україна є вільною, бо вона в мені і тому правила гри я призначаю свої, а ті, що існують... Оточуючий мене світ не вартий того, аби я зрадив себе, зрікся своєї віри, своєї гідності» [12, с. 64].

За кожним словом поета, за кожним його образом – Україна... За неї, за її національне відродження, за її мову, за культуру, за демократизацію, за державність, за оновлення суспільства віддав життя Василь Стус. За свої переконання, погляди, поезію він був гнаний і цькований, заарештований і засуджений. Покарання відбував у Мордовії, а потім у спецтаборі для політв'язнів на Уралі. Ця розлука з батьківщиною тільки посилила відчуття синівського зв'язку з рідною землею...

Коли за плечима у Василя був Донецький педагогічний інститут, аспірантура, почалися арешти серед так званих «шістдесятників». Вчепилися руки влади і до Стуса. Починаючи з дня арешту, а це відбулося у 1972 році, до дня його мученицької смерті у 1985 році, Василь Стус не мав більше спокою, бо не хотів покоритися підступній брехні, яка розкочувалась з трибун партійних з'їздів, гасел та святкових закликів. Він не міг змиритися, що Україна є залежною від інших. Він хотів бачити її вільною.

Сьогодні для нашої України «тюремні двері» впали. Вона стала державою, з якою говорять як з рівною, а не з чужою маріонеткою. І у цьому є заслуга нашого земляка-поета Василя Стуса теж. «Наш обов'язок чести – зберегти образ Василя Стуса правдивим. Ім'я його не надається для політичної демагогії і плакатного патріотизму», – писав Євген Сверстюк ще 1993 року [5, с. 5]

Багато поезій Василя Стуса загублено назавжди, бо йшли вони тернистим шляхом до свого читача. А ті, що збереглися, видані збірками: «Круговерть» (1965), «Зимові дерева» (1970), «Веселий цвинтар» (1971), видана за кордоном, «Час творчості» (1972), «Палімпсести» (1986).

Не в палацах та кабінетах писав свої твори поет:

Весь обшир мій – чотири на чотири.
Куди не глянь – то мур, куток і ріг.
Всю душу з'їв цей шлак лілово-сірий,
Це плетиво заламаних доріг.
(«Весь обшир мій – чотири на чотири...») [10].

Незважаючи на свою страдницьку долю, на непереборні, здавалося б, труднощі, поет залишався вірним своєму вираженому кредо. У нього слова ніколи не розходилися з ділом, а його любов до України засвідчена його життям. Поет пройшов свою дорогу болю, як годиться справжньому воїну України, яка мала надію на таких.

Духовний подвиг Василя Стуса не пропав марно. Доказ тому – зростання інтересу до його творчості й особистості, його політичних поглядів, переконань. Це особистість не тільки національного, а вселюдського масштабу. Василь Стус – людина морального абсолюту, яка знає, що «обов'язки сина народу, відповідального за цей народ, – єдині обов'язки» [2, с. 13].

Доцільно звернути увагу на популяризацію життя та творчості видатного земляка В. Стуса у бібліотечній діяльності.

«Дізнавшись більше про свого земляка з с. Рахнівка Гайсинського району, прогресивно налаштована інтелігенція – члени товариства «Просвіта», письменники, науковці та працівники ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва (серед них – Шпильова Л. М., Лучко А. Й. та інші), – зазначається в бібліографічному покажчику «Постать Василя Стуса над плином часу: 70-річчю від дня народження присвячується (1938–1985)» – вперше на Вінниччині провели вечір пам'яті, присвячений В. Стусу. Це був камерний захід без залучення масмедіа, широкого загалу громадськості. Таким же небагатолюдним, але теплим і задушевним став вечір, що пройшов у «Тімірязєвці» 1990 року. Бібліотечні фахівці уже мали змогу, володіючи незначною кількістю видань і публікацій з часописів, влаштувати перегляд літератури, присвяченої поету-земляку. На той час до імені В. Стуса як літератора, правозахисника не було ще однозначного ставлення – воно було досить полярним: від визнання його як талановитого поета, борця за долю України – до повного нерозуміння і несприйняття творчості та громадської діяльності» [11, с. 240].

1991 рік виявився переломним – Стусівські читання набирають обертів, до їхнього проведення, крім вінничан, долучаються гайсинчани: в Рахнівській школі відкривається куточок, присвячений славетному землякові – В. Стусу. Книжкова виставка «Повернуті імена» облаштована до дня народження поета у Гайсинській центральній районній бібліотеці. Про заходи, проведені на Гайсинщині, інформувала районна газета «Трибуна праці» [1, с. 124].

2004 року пройшли Стусівські читання під назвою «Ярій, душе! Ярій, а не ридай...!», в яких взяли участь «... син В. Стуса – Дмитро та дружина поета Валентина Попелюх, а також секретар НСП України Ніна Гнатюк, актриса

Галина Стефанова, вінницькі письменники Тетяна Яковенко, Дмитро Пічкур, Григор Мовчанюк». У виконанні чоловічого квартету «Подільняни» Літинського РБК прозвучала пісня Степана Галябарди «Яворина», «як реквієм В. Стусу та всім загиблим патріотам України» [1, с. 124]. Ніби сам В. Стус промовляв словами автора: «Я любив вас усіх, а найбільше любив Україну, і у цьому найвища провина моя» [14, с. 134].

Напередодні цього заходу побачив світ бібліографічний покажчик «Постать Василя Стуса над плином часу: 70-річчю від дня народження присвячується (1938–1985)», упорядкований фахівцями ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва [11, с. 240]. Вміщені в ньому вірші, сценарії, інші матеріали про В. Стуса досить широко використовуються для популяризації творчості визначного майстра слова.

З року в рік географія Стусівських читань розростається. Творчі акції проходять у багатьох куточках Вінниччини: Літинський, Іллінецький, Тростянецький, Крижопільський – ось неповний перелік районів, де щороку літературними вечорами і книжковими виставками вшановують пам'ять знаменитого земляка.

До 70-річчя від дня народження В. Стуса фахівці бібліотеки підготували видання з серії «Наші видатні земляки» – бібліографічний покажчик «Постать Василя Стуса над плином часу» (Вінниця, 2008). Цей потужний науково-допоміжний покажчик донині є найповнішим в Україні. Він містить не лише матеріали, видані в Україні, але й за кордоном, переважно зусиллями української діаспори. «Географія цих країн і міст досить велика (Австралія, Брюссель, Нью-Йорк, Лондон, Торонто, Франкфурт-на-Майні, Варшава, Париж, Сідней, Мюнхен, Стокгольм, Торез тощо).

До Стусівських читань, започаткованих ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, та інших заходів щодо увіковічення Василя Стуса активно долучаються бібліотеки області, у тому числі й бібліотека Вінницького педуніверситету.

Бібліотека Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського передбачає гармонійне поєднання традиційних та інноваційних форм і методів бібліотечної діяльності, залучає студентів до книги.

Фонд університетської книгозбірні укомплектовано унікальними виданнями про життя та творчість В. Стуса, які мають попит у здобувачів вищої освіти та викладачів університету.

Бібліотека проводить комплексне інформаційне та бібліотечно-бібліографічне обслуговування читачів, яке здійснюється на основі загальнодоступності, забезпечення доступу до традиційних та електронних інформаційних ресурсів у читальних залах, на абонементних та електронних залах. Для якісного інформаційного забезпечення освітнього процесу та

науково-дослідної діяльності університету налагоджена тісна співпраця з факультетами, кафедрами, студентською радою з самоврядування [4, с. 9].

Доцільно зазначити, що у вересні 2020 року було проведено open-air під назвою «Василь Стус: Поет і Громадянин», де були представлені нові наявні у нашій бібліотеці видання. На нашу думку, варто зупинити увагу на такі наукові праці.

До книги «І в смерті з рідним краєм поріднюсь»: Василь Стус і Вінниччина», упорядників Н. Ю. Гнатюк та Т. Г. Ковальського увійшли вірші, уривки з листів видатного українського поета, політв'язня, Героя України Василя Стуса, присвячені рідному Подільському краю. Тут вміщені також статті, спогади про нашого видатного земляка, поетичні присвяти йому. Видання розраховане на учнів загальноосвітніх шкіл, учителів, студентів, викладачів і всіх шанувальників українського слова [1, с. 2].

Книга «Василь Стус: Поет та Громадянин. Книга спогадів та роздумів», яка була надрукована у 2013 р., містить спогади та роздуми друзів, знайомих і родичів, які вважали своїм обов'язком зберегти правдивий його образ для майбутніх поколінь. Упорядник В. Овсієнко підкреслює, що книга адресована насамперед молодому поколінню українців, яке потребує, щоб попереду йшов хтось бездоганний і відважний. Людина морального абсолюту, яка знає, що «обов'язки сина народу, відповідального за цей народ, єдині обов'язки» [5, с. 3].

2017 року авторами О. Є. Солов'єм, О. В. Пуніною, М. В. Жиліним видано науково-популярний нарис «Відлуння і наближення», в якому розкривається, що «Василь Стус у всіх своїх життєвих перипетіях, у всіх випробовуваннях долі ніколи не обирав зручність. На компроміс із «моральним законом» він не йшов. Зручно – забути про репресії і просто лишитися сидіти в залі, на тому історичному вже кінопоказі «Тіней забутих предків». Зручно не ставати до бою з системою» [12, с. 2].

2020 року на історичному факультеті Вінницького педуніверситету працівники нашої книгозбірні організували бібліотайм, де презентували книгу з нових надходжень «Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР», укладачем якої є В. Кіпіані. Бібліотекарі донесли до студентів інформацію, що в цій книзі опубліковані архівні документи з кримінальної справи Василя Стуса, покази свідків, листи поета з тюрми, спогади його рідних та друзів. «Ознайомившись із наведеними матеріалами, читачі дізнаються про невідомі факти щодо життя, ув'язнення та загибелі Стуса, які досі охороняли під грифом «Секретно», – відмічає укладач В. Кіпіані [13, с. 1].

Праця Г. І. Віват «Лірика дисидентів в інтертекстуальному полі множинності» присвячена дослідженню інтертекстуальної практики поетів-дисидентів І. Калинця, М. Руденка, І. Світличного, В. Стуса [7, с. 1].

Також була представлена праця Г. І. Віват «Семантика художніх символів у поетичному просторі Василя Стуса», яка присвячена дослідженню семантики символічних образів у поетичному доробку Василя Стуса та джерел їхнього запозичення: язичницька міфологія, християнські постулати, східні релігійно-філософські вчення, фольклорні образи тощо [8, с. 1].

Значний масив інформації культурно-просвітницького характеру популяризації життєвого та творчого шляху В. Стуса представлено в інтернет-просторі бібліотеки, він активно переглядався віртуальним користувачем.

Активно пропагується творчість В. Стуса на культурно-просвітницьких заходах, що проводить бібліотека. Організуються цікаві літературні вечори, дні кафебри, дня фахівця, презентації книг, тематичні виставки та інформаційні перегляди. Бібліотека ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського активно долучається до участі в Стусівських читаннях, які проходять щорічно на базі Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Також проводимо у своїй бібліотеці огляди, перегляди, віртуальні виставки літератури до ювілейних дат, бібліотайми та ін.

Все більше здобуває популярність така форма роботи, як книжкові інсталяції, мета яких – привернути увагу до друкованого слова, максимально розкрити зміст книжкових ресурсів. Так, у січні 2013 року працівники відділу обслуговування науковою та художньою літературою підготували та представили користувачам до перегляду книжкову інсталяцію, присвячену 75-річчю від дня народження В. Стуса: «Вірші його мені запали в душу...». Упроваджуючи нові форми і методи діяльності, сучасні досягнення в галузі інформаційних, комунікаційних і мультимедійних технологій, бібліотека здійснює масштабне коло завдань, зокрема проводить цикл заходів, спрямованих на популяризацію бібліотечних фондів на традиційних та електронних носіях. Мультимедійні форми донесення інформації викликають зацікавленість, посилюють психологічне сприйняття і глибину засвоєння матеріалу при популяризації творів В. Стуса та життєвого шляху письменника, які сприяють формуванню патріотизму, літературних та естетичних смаків.

До 80-річчя від дня народження Василя Стуса відбувся цикл заходів. Літературний вечір «Не відлюбив свою тривогу ранню...». На вечорі були присутні викладачі, бібліотекарі, студенти, які мали можливість ознайомитися з унікальними виданнями про В. Стуса – поета, правозахисника, одного із найактивніших представників українського культурного руху шістдесятників, лауреатом Державної премії ім. Т. Шевченка, Героєм України. Присутні із захватом слухали про маловідомі сторінки життя та творчості митця, декламували його поезію. Затамувавши подих, присутні слухали вірші, у яких був відчутний біль, туга за Батьківщиною. Кожен студент почав краще розуміти та аналізувати філософську лірику Великого поета. На завершення літературного вечора студентська молодь віднесла квіти до пам'ятника видатного поета-страдника.

До 84-річчя від дня народження поета підготовлена та опублікована на бібліотечній сторінці у мережі «Facebook» експрес-виставка, присвячена огляду наукових досліджень творчості В. Стуса. Так, у монографії доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри українознавства та лінгводидактики Одеської національної академії харчових технологій Г. І. Віват «Художні особливості та провідні мотиви поетичної творчості Василя Стуса» досліджено деякі особливості поезії Василя Стуса, провідні мотиви поетичної творчості митця та «дано характеристику образу поета на основі віршів митців України та української діаспори, присвячених Василеві Стусу» [6, с. 1].

У сьогоденних реаліях життя українського суспільства книгозбірня ВДПУ імені Михайла Коцюбинського трансформується в науковий інформаційний центр. Активне використання інноваційних технологій дало можливість проводити інформаційні заходи на якісно новому рівні, запроваджувати нові форми їхнього проведення. Великий відсоток експонованих виставок, оглядів, переглядів та ін. містив інформацію на електронних носіях.

На бібліотечному сайті ВДПУ імені М. Коцюбинського в культурно-просвітницькому блоці створено віртуальну бібліотеку «Афористика». Окремим розділом виділено цитати з творів В. Стуса.

Реалізуючи краєзнавчий вебпроект «Персоналії, життя яких пов'язано з Поділлям», бібліотека формує короткі біографічні дані, які доповнюються матеріалами та фото з фондів бібліотеки та мережі «Інтернет». У цьому проекті користувачі мають можливість ознайомитися з біографією та творами В. Стуса.

На You Tube був розміщений відеоролик під назвою «Живі слова – живуть в віках», створений бібліотекарями нашої книгозбірні, в якому використовуються цитати з творів поета.

Використання інноваційних технологій дає можливість проводити інформаційні заходи на якісно новому рівні, запроваджувати нові форми роботи. Колектив книгозбірні ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського перебуває в постійному творчому пошуку, видозмінює існуючі традиційні форми і методи культурно-дозвілєвої роботи. Активно в роботу бібліотеки впроваджуються інноваційні форми, серед яких: буккросинг («Василь Стус – велетень духу і таланту»), teach-in («Народе мій, до тебе я ще верну...»), open-air («Із забуття в безсмертя»), art-street («Полум'яний син України»), онлайн-конференції, відеопрезентації, бібліотайми («Василь Стус і Вінниччина»), на яких активно популяризувалася творчість видатного земляка Василя Стуса.

Також на сайті бібліотеки була представлена віртуальна виставка літератури «Народе мій, до тебе я ще верну...», де були представлені літературознавчі праці про Василя Стуса, поетичні збірки, аналітика, світлини. Також бібліотекою підготовлено виставку-перегляд «Той, хто не гнув голови».

7 вересня 2021 року в молодіжному центрі «Квадрат» м. Вінниці відбувся перегляд художнього фільму про життя поета «Заборонений», який відвідали бібліотекарі ВДПУ ім. М. Коцюбинського. На допрем'єрному показі фільму була присутня творча група, яка розповіла про особливості зйомки фільму та ситуацію, яка складалася навколо сцени суду над Стусом. З кожним роком особистість Великого земляка все більше і більше вшановується, творчість вивчається та аналізується як пересічними громадянами, так і науковцями різних рівнів.

Отже, метою бібліотечної культурно-просвітницької діяльності є вшанування та популяризація його життя та творчості, нагадування про актуальність і цінність творчого спадку Василя Стуса. Дійсно, тільки після смерті повернувся поет в Україну, подарувавши нам свій скарб – унікальну творчість, яка дає можливість і право мислити без рамок і застережень.

Популяризуючи різноманітними формами і методами бібліотечної діяльності творчість В. Стуса, працівники бібліотеки намагаються донести до студентів, майбутніх педагогів, що Василь Стус з нами, його ім'я в наших серцях. Скільки буде жити пам'ять про нього та його творчість – стільки слава буде лунати по всьому світі. Прагнемо, щоб якомога більше людей знали про нього, вшановували його. Віримо, що здійсняться мрії та сподівання Василя Стуса: у соціальну розкріпаченість людської особистості, у розквіт України.

Бібліотечні працівники Вінниччини спільно з науковцями, письменниками, представниками влади та громадських організацій і надалі продовжуватимуть сприяти вивченню творчості В. Стуса, вшануванню його пам'яті, шукаючи нові форми та наповнюючи їх новим змістом, адже твори нашого визначного поета відомі на весь світ.

Список використаної літератури

1. І в смерті з рідним краєм поріднюєсь: Василь Стус і Вінниччина. Вінниця : Держ. картогр. ф-ка, 2011. 528 с.
2. 6 січня – 70 років від дня народження В. Стуса. *Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2008 року : хронол. довід.* / уклад.: О. Ніколаєць, Т. Кристофорова ; ред. М. Спиця ; Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Вінниця, 2008. С. 13–14.
3. Білоус В. С. Впровадження сучасних інформаційних технологій в роботу бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету.* Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 2. С. 306–311.
4. Білоус В. С. Традиційні та інноваційні форми і методи популяризації дитячої книги в освітянській книгозбірні. *Українська дитяча*

література: здобутки й перспективи розвитку: матеріали II Регіон. студент. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 2 квітня 2020 р.) / упоряд.: Лапшина І. М., Віннічук А. П. Вінниця : ВДПУ, 2020. Вип. 2. С. 6–11.

5. Василь Стус: Поет і громадянин. Книга спогадів та роздумів / упоряд. В. Овсієнко. Київ : ТОВ «Вид-во «КЛІО»», 2013. 684 с.

6. Віват Г. І. Художні особливості та провідні мотиви поетичної творчості Василя Стуса. Одеса : Видавничий центр «Студія «Негоціант», 2003. 176 с.

7. Віват Г. І. Лірика дисидентів в інтертекстуальному полі множинності : монографія. Одеса : ВМВ, 2010. 368 с.

8. Віват Г. І. Семантика художніх символів у поетичному просторі Василя Стуса : монографія. / Одес. нац. акад. харч. технологій. Одеса : Бондаренко М. О., 2014. 264 с.

9. Життя, покладене на вівтар України : до 70-річчя від дня народж. В. Стуса : метод.-бібліогр. матеріали / уклад.: А. Якущенко, О. Ніколаєць, М. Ревенко ; Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Вінниця, 2007. 64 с. (Наші видатні земляки).

10. Іщенко Л. І. Матеріали до проведення літературознавчої години «Василь Стус. Розплата за талант» (6 січня 2008 рік – 70 років від дня народження В. Стуса (1938–1985), українського поета і перекладача, правозахисника). URL: http://lib.khnu.km.ua/about_library/naukova_robota/2008/isc_mat.html. дата звернення: 1.01.2022

11. Постать Василя Стуса над плином часу : 70-річчю від дня народж. присвячується (1938–1985) : бібліогр. покажч. / ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад.: Г. Авраменко, О. Зелена, М. Спиця. Вінниця : Держ. картогр. ф-ка, 2008. С. 240. (Наші видатні земляки).

12. Соловей О. Є., Пуніна О. В., Жилін М. В. Василь Стус. Відлуння і наближення : наук.-попул. нарис. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. 152 с.

13. Справа Василя Стуса : збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / уклад. В. Кіпіані. Харків : Віват, 2019. 688 с.

14. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. Київ : Факт, 2004. 384 с.

УДК 821.161.2.09'06-1

Іронія як заперечення несвободи в поезії Василя Стуса

О. М. Ратушняк

У статті розглянуто художній світ іронічних поезій Василя Стуса зі збірки «Веселий цвинтар». Виявлено ознаки «де поетизованого» (за Ю. Шевельовим)

стилю – верлібр з елементами ритмізованої прози.

З'ясовано, що аналізовані поезії просякнуті настроєм заперечення тоталітарного світу, розкрито екзистенційну драму особистості у заблокованому суспільстві. Абсурдність, кризовість, катастрофічність буття, онтологічна самотність надають універсальну емоційну домінанту поезіям В. Стуса.

Автор статті на прикладах доводить, як твориться образ фантазмагорійного світу в поезії Стуса – розгорнуті метафори, порівняння, епітети. Іронія та сатира визначають гротесковість художньої образности, що виражає абсурд тоталітарного ладу.

Ключові слова: іронія, сатира, сарказм, екзистенційні мотиви, гротеск, фантазмагорія, абсурд, верлібр.

Художній світ поезії Василя Стуса досить непростий для сприймання завдяки філософічності та глибокому інтелектуалізму, асоціативності та складній насиченій образности. Проте в поета є й протилежні за настроєм вірші, просякнуті нищівною іронією й сарказмом.

Визначний український славіст Юрій Шевельов, говорячи про риси поетичної творчості В. Стуса, вказував на дві головні творчо-стильові манери – «поетистичну» (від «поетизм»), інтелектуальну поезію зі «складною» мовою, і протилежну тенденцію – «антипоетистичну», з нахилом до «депоетизації»: «Його поетистичний стиль веде до молитви, його антипоетистичний стиль – до химерного гротеску. А своє власне місце в розвитку стилів української поезії Стус знаходить у поєднанні елементів експресіонізму й сюрреалізму» [4, с. 1057–1061].

Перша манера – експресіоністична – породжує високу напругу поетичного слова: «Мороком горло огорне – ані тобі продихнуть. Здрастуй, біда моя чорна, здрастуй страсна моя путь...». Тут експресія відчутна як на рівні образности, так і на рівні звукопису (алітерація звука [р]). Або: «тюремних вечорів смертельні алкоголі»; «цей біль – як алкоголь агоній, як вимерзлий до хрусту жаль» (алітерація звуків [р], [ль]) та ін.

Другий – «антипоетистичний» – притаманна опоетизація позірно непоетичного світу, фантазмагорійне зображення життя. Є у його поезії також місце іронії та висміюванню явищ на злобу дня.

Василь Стус був позбавлений можливості самостійно компонувати і видавати свої поетичні збірки. Не все з його спадщини збереглося «в варварських обставинах радянських в'язниць і таборів», мало його поезій датовані, що унеможлиблює їхню хронологізацію. Ю. Шевельов пропонує «інвентаризувати» поезії саме за темами й стилем (при чому дві інвентаризації, зауважує вчений, можуть і не збігатися) [4, с. 1042]. Одну зі спроб такої «інвентаризації» зробив син поета Дмитро Стус, упорядкувавши книгу «Палімпсест: Вибране» (Вид-во «Факт», 2006)» [3], у якій розподілив вибрані

поезії батька між чотирма збірками. Оберемо для аналізу збірку **«Веселий цвинтар»**, орієнтовано датовану 1970 роком, до якої в цій книзі увійшла 21 поезія.

Уже в самій трагічно-оксиморонній назві збірки звучить іронія. Іронія та сарказм притаманні другій – «антипоетистичній», за визначенням Шевельова, стильовій манері Стуса. Дослідник припускає, що ця манера була численніше репрезентована у творчості доарештантського періоду, «в тих поезіях, що видаються давнішими» [4, с. 1065]. До таких поезій зі збірки «Веселий цвинтар» ми можемо віднести чотири: «Я йшов за труною товариша...», «Ось вам сонце...», «Ця п'єса почалася вже давно» і «Рятуючись од сумнівів...».

Збірку «Веселий цвинтар» розглядала Інна Онукієнко, зосереджуючись на символіці цього суперечливого образу. «Веселий цвинтар» вона тлумачить як символ руйнації людської особистості [2, с. 55].

У передмові до книги «Палімпсести: Вибране» І. Дзюба, говорячи про збірку «Веселий цвинтар», зазначив: «У цій збірці... гротеск межує з часом неповажно трактованим трагізмом, а подеколи набуває якогось зухвало-відчайдушного характеру». Причини таких мотивів вбачаються у погіршенні особистого, творчого та громадського становища самого Василя Стуса, так і в погіршенні політичної та духовної ситуації в УРСР під час задушливої брежнєвської епохи. Назва підказана фантазмагорією радянської реальності [3, с. 7–32].

Ю. Шевельов стверджує, що «Стусів світ – суцільний оксюморон, де хрест – веселий, рятунок – нестерпний, журба – солодка, а могили – живі» [4, с. 1062]. Підтвердження цієї думки знаходимо уже в самій назві – «Веселий цвинтар». Таку назву збірка здобула з вірша **«Я йшов за труною товариша...»**, написаного верлібром. Ця поезія, як і інші, не має назви, але саме в ній ідеться про цвинтар. Щоправда, веселим його тут не названо, але зміст і стилістика зображених подій переконує в зворотному. Уже з самого початку автор занурює нас в іронічний стан ліричного героя: «Я йшов за труною товариша й думав: // везе ж таки людям: // задер ноги і ніякого тобі клопоту...» [3, с. 101]. Очікування читача після прочитання першого рядка спрямовані в трагедійне русло – оплакування близької людини, спогади про нього. Утім ці очікування у наступних рядках – «везе ж таки людям: задер ноги і ніякого тобі клопоту» – перевертаються навспак: ліричний герой не оплакує, а заздрить (!) покійнику, що викликає гіркий усміх. Тут приховано нарікання на своє життя, що вже допекло щоденними клопотами. На цьому протиставленні викрешується іскра художньої енергії.

Невідповідність серйозної події і легковажної манери, в якій її зображено, наближає цей текст до бурлеску й травестії (згадаймо «Енеїду» І. Котляревського: «Зроби ти похорон з весілля, Задай ти добре всім похмілля, Хоть би побрали всіх чорти» або «В сей день його отець опрягся, Як чикилдихи

обіжрався, – Анхіз з горілочки умер...» [1, с. 26] тощо.

У Стуса використання зниженої лексики на адресу покійника, як от: «буде тобі вилежуватись», «задер ноги і ніякого тобі клопоту», «востаннє блиснув білими стегнами покійника, // а світ хай собі ходить хоч на голові» тощо виконує функцію десакралізації смерті. В останньому прикладі фразеологізм «задерти ноги» трактується буквально, що викликає сміх і містить виражене глузливо-зневажливе ставлення до смерті, поширене в українській сміховій традиції (пор. із синонімічними: «простягти ноги», «врізати дуба» та ін.). Автор доводить картину до комічного, доповнюючи «задерті ноги» «білими стегнами». І навіть те, що ці стегна належать покійникові, не руйнує комічності, хіба що вносить у неї додатковий відтінок. Ліричний герой заздрить і навіть засуджує свого товариша, який «задер ноги» і звільнився від мирських суєт, усунувся від обтяжливих обов'язків, до того ж створив цим зайві клопоти близьким людям.

Увесь подальший текст вірша постає антитезою до цієї преамбули, мовляв, не треба заздрити мертвим, у них теж є свої клопоти. І вони починаються вже на самому цвинтарі – юрмище людей, що товпиться в черзі за ямами – хіба тут дадуть спокійно померти! – треба ще вигризти собі клаптик землі під могилу: «Кожен намагався захопити шмат землі (на руки давали 1,5 x 2 метри). Наша черга була вісімсот шістдесят третя». Сатиричне зображення епохи дефіциту і неймовірних черг читач упізнає за кліше «на руки давали», що вказує на обмежену кількість самого товару. Не випадково тут також і вказано точне тризначне число черги – 863, в якій довелося стояти. Зазвичай, такі цифри округлюють, а ця точність вказує на абсурдність ситуації – стояти іще довго, та люди бояться відійти, запам'ятовують свої номери, щоб не втратити місце у черзі на цвинтар.

Явище дефіциту породжує спекуляцію і блат, які береться далі викривати автор. Кожен спекулює на своїх пільгах: «той інвалід першої групи, в того право, в тієї немовля на руках...» і кожен шукає блат. Постає образ гамірного базару, а не цвинтаря, тому його й названо веселим.

Кульмінації глузливо-критична насмішка досягає в епізоді, коли ліричний герой з відчаю звертається до покійника: «Буде тобі вилежуватись, уставай-но, // потерпи днів зо три, зо чотири, // поки той плав спливе, // однак спішити якого чорта?» [3, с. 101]. Засіб творення комічного полягає у моделюванні безвихідної ситуації, яка за межею здорового глузду – навіть на цвинтарі дефіцити – що й породжує таку ж безглузду пропозицію покійнику: мовляв, поживи іще трохи, поки вирішиться проблема з ямою.

Абсурд пропозиції очевидний: якби ж то міг мертвий ожити, то й не треба було б цього похорону. Але тут настає «щаслива» розв'язка – базарна баба-перекупка відпродує їм «свою» яму за спекулятивною ціною у 150 карбованців. Її образ виписано в деталях, що засвідчує іронічну спостережливість автора –

«у баби весь рот металевий, що називається – озброєна до зубів», уміло вихваляє свій товар-яму, в чому доходить до абсурду: «просто таки перина – і полежати й виспатись там самому чи й з молодницею». Ліричний герой, як єдиний носій здорового глузду й авторської позиції в тексті, не береться протистояти цьому глуму – віддає гроші не торгуючись, але все ж в останньому рядку виявляє свою позицію в іронічному прокльоні – «щоб ти сирії землі наїлась».

Цей твір є яскравим зразком «антипоетистичної» манери Василя Стуса, характеризуючи яку, Ю. Шевельов зауважив: «Ось фантазмагорія про чергу по ями... Вільний вірш, шматки вуличних розмов, вульгаризми, живі інтонації – перед нами ніби інший поет. У кількох випадках навіть вільний вірш стає тісним, щоб схопити натуралістичні деталі й базарно-вуличну мову, і тоді знаходимо кусні тільки злегка зритмізованої прози» [4, с. 1060].

Та навіть у цьому фантазмагорійному тексті проступає притаманна Стусові філософічність. Життя тут зображено як безглуздий балаган, як черга на цвинтар, де кожен прагне урвати собі тепленьке місце. Веселий цвинтар – це все, що нас оточує, злободенні проблеми і клопоти, відсутність справедливості, продажність, спекуляція, і, що найголовніше – відсутність в усьому цьому сенсу, адже всіх у підсумку чекає яма. Поміж рядків прочитується гірке питання: «Чи варто у цьому брати участь, якщо кінець відомий?» Тут можемо вести мову про наявність екзистенційних мотивів у цій поезії.

«Антипоетистичну», іронічну лінію продовжують інші вірші цієї збірки «Ось вам сонце...», «Ця п'єса почалася вже давно», «Рятуючись од сумнівів...». Ці поезії також написані верлібром, що вносить у поетичні тексти епічну оповідальність з елементами сюжетних штрихів.

У поезії-притчі без назви (за першою фразою «**Ось вам сонце...**») з їдучим сарказмом зображено картину тотальної несвободи і знеособлення людини в тоталітарному суспільстві. Тут немає місця індивідуальній самореалізації та самовираженню.

У притчевій символічно-фантазмагорійній формі постає образ великого і могутнього керманіча-«благодійника». Дві його портретні деталі обрамлюють текст вірша обсягом в одну сторінку. На початку «чоловік з кокардою на кашкеті» проводить маніпуляції з сонцем та визначає дороговкази для маси, і в кінці – «очі під кокардою, схожі на дві крапельки ртуті». Кокарда тут не просто значок на форменому кашкеті військового – вона стає центром всесвіту для людської маси, їхнім сонцем. З неї починається й нею закінчується простір їхнього світу (не випадково її згадано двічі – на початку і в кінці твору). Кокарда – це вісь системи координат і цінностей. Через цю деталь постає модель суспільства військової диктатури з натяком на відомого «генералісімуса». Інша виразна портретна деталь – його очі, що схожі на дві крапельки ртуті – довершують цей образ. Завдяки такому порівнянню

з'являються нові штрихи до характеристики тирана – металевий, каламутний, безбарвний колір очей робить його погляд цинічним, холодним, порожнім, безжальним, отруйним, убивчим.

Характер персонажа структурується не лише через портрет, а й через жести, мову, дії і вчинки героя. Він як фокусник вдало маніпулює свідомістю маси, примушує її вірити в те, у що йому потрібно, нівелює і применшує справжні цінності, символом яких виступає сонце. «Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті, і витягнув п'ятака, схожого на сонечко» [3, с. 100]. Наявна градація «сонце – сонечко – п'ятак» передає зміщення фокуса з небесного світила – *сонця* – на того, в чиїх руках його задекларована підробка – *п'ятак, схожий на сонечко*. Відбувається не просто підміна, а й здрібнення аж до дріб'язковості (п'ятак – дрібна розмінна монета). З першої зухвало кинutoї фрази «Ось вам сонце...» диктатор зазіхає на керівну роль і декларує, що може роздавати його кожному по заслугі у вигляді п'ятаків, і таким чином стверджується в очах маси як повелитель сонця, напівбожество. Також тут прочитується алюзія на рядки з радянської поезії «Нам сонця не треба, нам партія світить...».

Диктаторське поведження зі знеособленою масою зображено красномовною жестикуляцією вождя: «А це вам дорога, він зробив кілька ступнів праворуч, носакom позначивши її межу». Символічно насиченою тут є кожна деталь – дорога, межа, кілька ступнів, носак чобота вождя. Тут також відбувається підміна понять і маніпуляція: дорога повинна вказувати напрям, а тут дорогою названо те, що обмежує. Це вже тупик, а не дорога. Перед внутрішнім зором читача постають пам'ятники-дороговкази, де тисячно-розтиражовані вожді простягають руку в напрямку світлого комуністичного майбутнього, яке виявилось тупиком.

Далі весь текст побудовано на «заповітах Ілліча» – примітивно-банальних і цинічних дороговказах: що робити та як жити. Завершується текст своєрідним сардонічним пуантом – у відповідь на ці заповіді безіменна знеособлена маса вигукує лише оду репліку: «Благодійнику наш, кому хочеться тікати з раю, – загукали ми в одне горло, вдивляючись в очі під кокардою, схожі на дві крапельки ртуті» [3, с. 100]. Тут в'їдливий сарказм автора досягає своєї кульмінації. Це репліка-діагноз усьому суспільству. Якщо до цього читач чув тільки голос «вождя» і не погоджувався з ним, кожен наступний постулат проголошеної ним «найсправедливішої в світі конституції» викликав лише внутрішній супротив, то тепер залунав голос народних мас. Автор змушує нас мимовільно чекати, коли ж переповниться чаша терпіння цих людей і коли нарешті вибухне протест? Гнів у підтексті накопичувався й наростав, мов снігова брила, але потім ці очікування були розбиті нікчемною, запопадливою реплікою «бидломаси»: «Благодійнику наш, кому хочеться тікати з раю». У цій фразі закладено ставлення автора до них. Перед нами постає образ

колективного «ми», затурканого і знеособленого народу, що знаходить щастя у своєму приниженому становищі. Маса дозволяє з собою так чинити, вона не здатна прозріти й діяти! Та прозріння знеособленої сірої маси і не було метою автора. Це лише художній прийом. Поетові важливо, щоб прозрів читач, упізнаючи в цій віршованій притчі закодовані явища реальної радянської дійсності. Голос автора звучить поміж рядків: не будьте сірою масою, будьте індивідуальностями, майте самоповагу, не знецінюйте себе і не дозволяйте цього робити тоталітарній машині, не підкоряйтеся їй!

Високим ступенем дошкульного сарказму Стус тут досягає сатиричної майстерности Шевченка в зображенні тотального державного деспотизму (сцена «генерального мордобітія»), втім його вирізняє вищий ступінь символічних узагальнень – у Шевченка ця ієрархічна вертикаль більш конкретизована, прив'язана до певних історичних реалій: країни, міста, персоналій (зокрема, зображення «землячків», царської сім'ї, Петербурга тощо). Стус же виводить це зображення у символічну понадчасову площину. Хронотоп його сатири реалізується через символи.

Обсяг наступної поезії **«Рятуючись од сумнівів»** невеликий, усього 43 слова (щоправда, одне аж на 87 букв), що дозволяє навести її повністю:

«Рятуючись од сумнівів,
б'ю телеграму собі самому:
вчасколивесьрадянськийнарод
івсе прогресивнелюдствоготується
гіндозустрітичерговийз'їздкпрс
бажаю тобі великих успіхів,
щиро заздрю, що ось уже тридцять років
ти живеш у найщасливішій у світі країні.
Але й після цього досада не минає.
Тоді я примушую себе пригадати,
що міжнародна обстановка
сьогодні складна як ніколи,
і заспокоююсь» [3, с. 115].

Ліричний герой вірша «Рятуючись од сумнівів...» перебуває у стані тривоги, пригнічености («досада не минає»), причини якої для читача на перший погляд невідомі. Лише перша фраза натякає, що її породили сумніви. Першопричини цих сумнівів автор нам не називає, проте їхня природа стає зрозумілою, коли ліричний герой показово намагається придушити їх у собі.

Тут прочитується полеміка із головною доктриною тоталітарного суспільства: «Ні в чому не сумніватися! Хто сумнівається – той неблагонадійний!». Радянська модель була побудована за принципом заблокованого світу, закритого релігійного ордену – треба безоглядно вірити у світле комуністичне майбутнє, і не піддавати жодним сумнівам керівну роль

партії і шлях, який вона вказала. Системі потрібні лише гвинтики, слухняні, мовчазні виконавці наказів, люди-механізми, біороботи, а наш ліричний герой сумнівається. Він наділений інтелектом, а отже, здатністю бачити, мислити, аналізувати. Бути не таким, як усі, небезпечно у заблокованому суспільстві, тому перед ним постає екзистенційна ситуація вибору: притлумити в собі всі сумніви, будь-які ознаки здорового глузду і бути таким, як усі, або бути собою і наразити себе на небезпеку. Згодом Василь Стус своїм життям відповість на цей виклик і обере свій шлях – за право бути собою він заплатить багаторічним ув'язненням у концтаборах і смертю.

Проте свого ліричного героя автор намагається повести іншим шляхом: щоб не бути неблагонадійним, він вдається до самонавіювання: «б'ю телеграму собі самому», «щиро заздрю, що ось уже тридцять років / ти живеш у найщасливішій у світі країні», «я примушую себе пригадати...» тощо. Але цей його вдавано щирий намір вже від початку виростає в знущальну самоіронію, що переходить у глузування над системою.

Абсурдність ситуації – надіслати самому собі телеграму – посилюється безглуздом змістом привітального тексту: побажання собі великих успіхів прив'язується до чергового з'їзду КПРС (Комуністичної партії Радянського Союзу), «гідно зустріти який готується весь радянський народ і все прогресивне людство». Ця стерильна граматики, сталі словесні конструкції, які нічого не означають, крім шаблонного возвеличення радянського ладу, не надаються до прочитання як окремі смислові конструкції. Вихолощені, позбавлені онтологічного сенсу, вони вже стали «загальними місцями», як і вся радянська пропагандистська фразеологія (одне суцільне «бла-бла-бла», кажучи сучасним сленгом). Щоб підкреслити порожнечу змісту, їх графічно злотовано в одне величезне і непорушне слово: «вчасколивесььрадянськийнародівсе прогресивнелюдствоготуєтьсягіндозустрітичерговийз'їздкпрс» [3, с. 115]. Формально це виправдано нормами радянського телеграфування, коли вартість телеграми обраховувалася кількістю слів, тож доводилося економити, опускаючи службові слова або об'єднуючи їх із самостійними. Зневажливе ставлення до компартії тут підкреслює прийом деабревіації, коли абревіатуру КПРС написано маленькими літерами і приєднано до інших слів.

Наступний псевдоаргумент такий же порожній з онтологічного погляду, як і попередні – це кліше «найщасливіша країна» («щиро заздрю, що ось уже тридцять років / ти живеш у найщасливішій у світі країні»). Доказом його неспроможності розвіяти сумніви стає те, що «й після цього досада не минає». Іронія від наведеного кліше «найщасливіша країна» посилюється тим, що автор змушує героя «щиро заздрити» самому собі від можливості мешкати в ній з народження «ось уже тридцять років» [3, с. 115]. Пошук інших аргументів на користь системи виходить за межі здорового глузду – радянські люди мають

бути щасливими лише з того, що може бути ще гірше: «Тоді я примушую себе пригадати, що міжнародна обстановка сьогодні складна як ніколи, і заспокоююсь». У цьому контексті згадується відома пропагандистська фраза: «Лишь бы не было войны!», яка спонукала терпіти злигодні, нестатки, рабську працю і особисту несвободу перед лицем ще більшої загрози.

Прикінцевим пуантом вірша стає несподівана реакція ліричного героя на згадку про складну міжнародну обстановку: замість розтривожити ліричного героя, вона його заспокоює. Комічного ефекту тут вдається досягти за рахунок того, що кліше «складна міжнародна обстановка» настільки затерте, вихолощене, позбавлене живої реакції на події, що вже собою нічого не означає, просто порожня фраза. Але ця офіційна радянська риторика часів холодної війни є впізнаваною, вона занурює ліричного героя у звичне інформаційне поле, тому й заспокоює. Втім це заспокоєння може тлумачитися як показовий жест вдаваної покірності, про людське око. Такими сміхотворними аргументами автор насправді лише підігрує сумніви. З кожним новим аргументом вони набувають конкретних обрисів і додаткових підтверджень. Тепер уже читач розуміє справжні причини стану ліричного героя і цілком поділяє його сумніви, і вже не знаходить заспокоєння від того, що у світі «складна міжнародна обстановка». Цього власне і прагнув досягнути автор.

До сказаного варто додати, що Ю. Шевельов у вже згаданій статті «Трунок і трутизна» наводить цитату про «складну міжнародну обстановку» як ілюстрацію Стусової нищівної іронії, завдяки якій він ніколи не скочувався до облудної патетики: «Майже ніколи він не знижується до такого розпаношеного в українській поезії сосуро-малишкіянського розливаного ліризму. На сторожі стоїть передусім іронія, що часом може набирати навіть новогенераційного забарвлення» [4, с. 1062]. Важко сказати, що мав на увазі Ю. Шевельов під «новогенераційним забарвленням», але можна припустити, що йдеться про стан холодної війни, у якій перебував світ у 60–80-х рр. минулого століття.

У розглянутих поезіях Стус з розпачливим сарказмом створює образ абсурдного фантасмагоричного світу, що за глибиною філософських узагальнень і трагічним світовідчуттям може стояти поряд із художнім світом Кафки. Утім навіть найпохмуріші мотиви в поезії Стуса осяяні світлом етичного абсолюту, вважає Іван Дзюба. За його твердженням, саме такий етичний максималізм дозволив Стусові створити гротескне бачення й саркастичну інтерпретацію буденного низького існування [3, с. 7–32].

Отже, в поезії В. Стуса можна умовно виокремити дві головні творчостильові манери – інтелектуальну «поетистичну» поезію зі «складною» мовою і «антипоетистичну» тенденцію, протилежну до першої, з нахилом до «депоетизації».

«Антипоетистична» стильова тенденція поезії Василя Стуса знайшла своє вираження в окремих поезіях збірки «Веселий цвинтар», яку дослідники відносять до «доарештантського» періоду творчості поета.

Усі поезії цієї групи написані верлібром з переходом у ритмізовану прозу, в окремих випадках із вкрапленням живої розмовної мови та вульгаризмів. Має місце активне використання семантично вихолощених радянських кліше, стандартних пропагандистських лозунгів, деабрєвіації та ін., що сприяє виробленню своєрідного «депоетизованого» стилю.

Поезії просякнута настроєм заперечення тоталітарного світу несвободи, розкрито екзистенційну драму особистості у заблокованому суспільстві. Абсурдність, кризовість, катастрофічність буття, онтологічна самотність – задають універсальну емоційну домінанту поезії.

Образ фантазмагоричного світу твориться різними засобами – розгорнуті метафори, порівняння, безбарвні епітети. Іронія, сатира та сарказм визначають гротесковість художньої образності, що тяжіє до ексцентричних, спотворених форм і веде до абсурду. Хронотоп фантазмагоричного світу характеризується відсутністю пейзажних деталей і високою мірою символічних узагальнень.

Список використаних джерел

1. Котляревський І. П. Енеїда : поема. Київ : Рад. шк., 1989. 286 с.
2. Оникієнко І. Символ «Веселий цвинтар» в «естетиці страждання» В. Стуса // Слово і час. 1997. № 2. С. 54–58.
3. Стус В. Палімпсест: Вибране / упоряд. Д. Стус ; передм. І. Дзюба. Київ : Факт, 2006. 432 с.
4. Шевельов Ю. Трунок і трутизна (Про «Палімпсести Василя Стуса») // Юрій Шевельов. Вибрані праці. У 2 кн. Кн. II. Літературознавство / упоряд. І. Дзюба. 2-ге вид. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1151 с.

УДК 821.161.2.09'06-6(092)

Особливості чоловічого автобіографізму в листуванні Василя Стуса

В. І. Ткаченко

У статті автор аналізує особливості та тематику листування В. Стуса, в якому він осмислює національну ідентичність українців, формування національної ідеї в часи розквіту радянського тоталітаризму, ділиться роздумами й дискутує навколо літературознавчої та перекладознавчої проблематики, розкриває культурологічні та філософські пошуки, родинне та сімейне буття.

Ключові слова: епістолярій, темарій, радянський тоталітаризм, суспільні проблеми, літературознавство, перекладознавство, вербальне поле, виплескування експресії.

Василь Стус розкривається перед читачем не лише крізь призму поетичного та перекладацького доробку, а й завдяки об'ємному епістолярію. Політичні обставини тоталітарної доби на довгий час відкинули письменника від родини й України, літератури та активного громадського життя. У листі до батьків від 24 листопада 1975 року поет з іронією писав, що він чоловік на папері, і робив припущення, що дружині набридло це [4, с. 195]. Не маючи можливості безпосередньо перебувати в оточенні найрідніших людей, він своєю любов'ю та турботою демонструє інтерес до ряду політичних питань та суспільних проблем. Його цікавлять найменші видавничі, побутові, родинні подробиці, хоча й було усвідомлення, що не все з написаного дійде до адресата в повному обсязі через установлений системою ліміт листів та вишукана підступність влади.

Темарій чоловічої епістолярної спадщини В. Стуса можна поділити на основні групи: осмислення національної ідентичності українців, формування національної ідеї в часи розквіту радянського тоталітаризму, роздуми і наукові дискусії навколо літературознавчої та перекладознавчої проблематики, культурологічні та філософські пошуки, родинне та сімейне буття.

Дослідження епістолярної спадщини письменника показує його особливу духовну близькість із дружиною, сином, батьками, Михайлиною Коцюбинською, яку найчастіше згадує і називає Михася. З ними ділився болями, мріями, турботами, але й літературними планами, навіть перекладами. Михайлина Коцюбинська вважає, що листам поета властива відчайдушна одвертість. Чи не найбільшим другом поета стане дружина, їй він зізнається, а частіше переказує на словах, велику любов до матері, батька, і свою нелюбов до тоталітарної радянської системи. Коли В. Стус хотів зробити дружині дарунок, він, зазвичай, виходив оригінальним, але щирим: *«Люба моя, приготував Тобі подарунки – недорогі, але від щирого серця: майже 200 віршів і майже 100 перекладів»* (14.06.1972). Такими подарунками рясніють чи не всі листи поета, у цьому був сенс його літературного життя, який всіляко руйнувала система.

Письменник-дисидент Михайло Хейфец у своїх спогадах про В. Стуса писав: «Він не боявся говорити вільно і відверто. Навіть, з начальством таборів та ментами говорив завжди тоном переможця. Складалося враження, що саме вони є злочинцями, а Стус має виступити у ролі прокурора, звинувачуючи їх за злочини» [5, с. 150]. Пишучи листи до різних адресатів, простежуємо саме такий прямолінійний тип інтонування. Якщо епістоли до рідних та однодумців сповнені ніжності та турботи, підтримки хоч на відстані, то згадки про ворогів і заздрісників, носять характер справедливої люті й правди, бажання в судовому

порядку дошукатися істини: *«Одержав листа від тата і мами. Дуже дякую. Прошу Вас – дуже не сушіть мене, бо то нічого не дасть. Крім того, я й тут щось пишу – на сором і злість тих, котрі так жорстоко поведуться з людиною, яка має честь і совість. Отже, тату, я не знаю, кому Ти можеш що писати. Насамперед, Ти мушиш (чи можеш) вимагати, аби Тобі сказали, в чому злочин сина і за що його покарано. Ти прав із них законності й справедливості, а не проси. Я зі свого боку ще писатиму до Москви, хоч наперед знаю: це нічого не дасть, коли моїм суддям заманулося розправи. Але є час, який визначає остаточно, хто грішний, а хто злочинець. І такий час буде»* (4.03.73), або: *«Тату! Ти більше до них не пиши, вони того не варті. Я зробив те ж, і відповідь мав таку ж. Щоправда, я вимагав негайного звільнення і покарання винних – і це було не в той тон, якого ждуть»*.

Ще раз прошу – не ремствуйте так дуже. Бережіть свої силочки, бо нам ще треба її, аби стрітися» (1.09.73).

Про людину найчастіше говорять її вчинки та уподобання. У житті, згадують друзі, В. Стус носив постійно при собі книгу, яку він називав «Словник поліських говірок». Хейфец характеризує В. Стуса як прокладача нових шляхів у поезії, творця нових гармоній, який розширив межі поетичної мови, поезії якого захопили з першої сторінки [5]. Тому робимо висновок, що слово, яке поет черпав від спілкування, друзів, прочитаних книг, з часом стає цінною рекомендаційною порадою як для дружини, так і для сина, перед яким відкривалося життя: *«Синочку мій любий! Прошу Тебе – слухай нашої мамочки, жалий її, добре вчись, аби швидше міг читати татові книги. А там дуже багато є цікавих і гарних. Напиши мені, любий мій, кілька слів»* (вересень 1973).

Анна Ільків вважає, що «в українській літературі чоловіча епістолярна дружба започаткована латиномовними листами Г. Сковороди до свого учня Михайла Ковалинського». В історії української літератури є чимало унікальних чоловічих та жіночих епістолярних діалогів між однодумцями й земляками, які й донині ще не досліджені повністю, хоча становлять для літературознавців та істориків інтерес, є джерелом пізнання конкретної епохи.

Епістолярій В. Стуса тематично різноманітний. Він представляє доволі оригінальну концепцію «любові-нелюбові» у всіх можливих виявах. Для Стуса ця любов найчастіше була особливою – в'язничною. Від листа до листа вона розкривається в діалогах письменника з дружиною Валентиною, сином і найближчими друзями, від яких листи отримував, але передавав вітання в листах до дружини, бо можливості писати необмежену кількість епістол не мав.

Часто мотиви суму виступають своєрідним обрамленням листів до дружини, яку В. Стус найчастіше називає «ластівочко», «ласкавочко», «лебідко». Наслідуючи епістолярну традицію, що утвердилася ще в ХІХ столітті, зберігає ввічливу форму звертання на «Ви», чи йдеться про своїх батьків, чи про батьків дружини, хоча чи не в кожному листі зізнається в

любові до найрідніших. Часто з цього приводу висловлює турботу: здоров'я, зір, моральний і фізичний спокій: *«Сушусь Вами і Вашим здоров'ям – особливо мами і тата. Листів мені можна одержувати скільки завгодно, а відписувати тільки два на місяць»* (17.12.1972).

На основі епістолярної спадщини письменника можемо припустити, що його больовий поріг стосовно страждань інших людей був високим, тоді як власний душевний і фізичний біль він сприймав дещо відсторонено, намагаючись не лякати рідних, заспокоюючи їх тим, що все до ладу: *«Валю, я не збираюся жити гнівом, не хочу мстити своїм катам – хай їх судить Бог. А мої поезії скажуть самі за себе: хто був людиною, а хто нелюдом. Не можу я, аби всяка потороч збиткувалася з мене»* [4, с. 129]. *Я пишу вірші і гадаю, що колись то потрібне буде моєму народові. А що мене мучать за них – то що зробиш? Не я перший, не я останній* [4, с. 283].

Уміння письменника «відчувати людину» було не лише співпереживанням як виявом однієї з християнських чеснот, а здатністю до перевтілення, метаморфози душі, осягнути яку можуть виключно обрані. І ця здатність до перевтілення стала достоїнством Стуса як поета й громадянина, його викликом тоталітарній системі, що на кожному кроці створювала пастки і ламала його як людину. Поет володів даром пророцтва. Вивчивши, на що здатні люди системи, він розумів, що окремі візити дружини за сотні кілометрів можуть бути марними, до очної зустрічі її не допустять: *«Їхати можна, але думаю краще 24 або після 1 травня, бо Вам із мамою можуть зіпсувати і Великдень і Перше травня: промурижать кілька днів, а аж потім дадуть дозвіл. Але я нічого порадити не можу, бо це світ навпаки. Якщо запитати про щось у начальства чи – боронь Боже! – попросити, вони зроблять так, щоб вийшло ще на гірше. Бо їхній фах – збиткуватися, б'ючи по найбільючіших струнах»* (до дружини, 9.04.73).

Тема мистецького, культурного, літературного, видавничого життя в листах В. Стуса до дружини говорить про рівень його фахової підготовки, стан видавничої справи, перекладацтва, іноді обумовлює вибір іронічно-символічної манери письма: *«Бо єдине, за що тут можна вхопитися, – це за скупе читання після роботи, аби погамувати гнів на дику сваволю недоуків логінових та мезер»* (загальна назва кадебістів, Логінов та Мезер робили обшуки) 15.02.1973. Або: *«Читаю Пруста, Фолкнера, Українські повісті Гоголя... Студією English»* (16.10.77).

Мотив суму в листах В. Стуса є наскрізним, це лейтмотив всієї його тюремної епістолярної спадщини. Підстави для цього суму обумовлені об'єктивною реальністю: відсутність родини поруч, відсутність культурної комунікації, можливості читати та перекладати, стан здоров'я, що погіршувався і потребував системного лікування, недобитки-сусіди, які періодично влаштовували провокації, обшуки в камері.

Листи В. Стуса до найближчих друзів завжди були вербальним полем для виплескування експресії, аналізу власних літературних переживань та громадянських сподівань: *«Тут я і читаю, і пишу, і взагалі мені тут не так страшно, як Ти думаєш. Одне тільки – болить людська несправедливість і чорна невдячність за те, що ти жив для того, щоб усім було краще, а тебе за це б'ють. Але нічого, думаю, що колись усе стане на своє місце і тоді світ повернеться і до Вас, і до мене»* (лютий 1973).

Темою Стусового епістолярію часто ставала тема любові, ставлення до жінки-дружини, матері, сестри, вони були прикладом для сина Дмитра, якого батько хотів виховати та бачити гідною людиною, що не піддається на жодні провокації: *«Дмитрику! Тато має Тебе посварити, що Ти не слухаєш мамі і бабусі, я думав, що Ти допомагаєш мамі і бабусі, а Ти їм робиш прикроці. Мені дуже соромно за Тебе, бо я думав, що Ти кращий хлопчик. Отож, роби так, аби мама писала про Тебе тільки гарне і добре, інакше я геть розгніваюся на Тебе, дорога моя крихточко!»* (лютий 1973).

У листах до рідних В. Стус оголює свою душу, адже порушує такі інтимні для себе теми, як втома від життя у в'язниці, душевні муки через свою неприсутність в сім'ї, свій хворий шлунок, зуби та нерви, набуті життям комплекси: *«Мамо і тату! Ви знайте, що я перед Вами не винен – за цю довгу розлуку. І прошу Вас – знайте, що я робив усе, аби бути з Вами, але є такі межі, які людина переступати не може, і про це, мамо, я Тобі казав увостаннє: я не хочу, аби мене некли-палили чужі сльози – так, як вони палять, певне, не одного і в Києві і будь-де. А мені не буде соромно подивитися в очі жодній людині. І ніколи не буде. Бо краще вмерти, аніж така ганьба* (лютий 1973).

Щемно звучать привітання та зізнання: *«Вітаю Вас із Новим роком. Бажаю щастя. Цілую. Мені дуже шкода і дуже соромно від того, що тут мені куди легше, ніж там Вам, а Ви, певне, помилково думаєте навпаки»* (23.12.72, до дружини й сина).

Попри випробування й труднощі, В. Стус залишається людиною, сповненою гідності й життєздатності. Він писав, що *«терпець коло самого краю вже»* (22.05.73), але саме в цьому і є урок чоловічої волі й витримки для сучасників, що мають сьогодні нові виклики.

Список використаної літератури

1. Ільків А. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. Івано-Франківськ, 2016. 410 с.
2. Коцюбинська М. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. Київ : Дух і Літера, 2009, 582 с.

3. Pole vidchaisu i nadii. Almanakh. Uporiadkuvannia Romana Korohodskoho. Kyiv. 1994. 392 s.

4. Стус В. Листи до рідних. Т. 6 (додатковий). Книга 1. Львів : Видавнича спілка «Просвіта», 1997. 495 с.

11. Хейфец, М. «В українській поезії тепер більшого нема...» [Електронний ресурс] / Михайло Хейфец – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/stus/r12.html> (дата звернення: 17.05.2022), вільний. – Назва з екрана. – Опис заснов. на версії, датов.: 20.02.2021.

УДК 821.161.2.09'06-1

«Я» і «Ти» в уявному діалозі у ліриці Василя Стуса

Н. М. Урсані

Стаття присвячена проблемі уявного діалогу на матеріалі лірики Василя Стуса. У роботі розглядаються ситуації комунікативного діалогу тілесного та духовного «Я», засоби їх вираження у художньому просторі.

Ключові слова: діалог, лірика, художній простір, контекст.

Як справедливо відзначає Дмитро Стус: «Не краща доля тих митців, які піддалися спокусі: позбавлені широкого читацького інтересу, великих накладів, сякої-такої реклами, вони збиваються на шлях Свідзинського, шукаючи індивідуального порятунку у світі» [3, с. 4]. На наш погляд, така когорта письменників зрікається власного шляху в житті земному і «втікає у світ ілюзій, в якому немає кліті в'язня, немає обмежень, а є цілий світ для реалізації свого духовного «Я». Так у свій час зробив Іван Вишенський, добровільно заградувавши себе у стінах монастирської келії, аби звернутися до своїх опонентів через уявний діалог.

Трагізм долі Василя Стуса полягає у відчуженні системи цінностей тогочасного суспільства та у свідомому виборі шляху самособоюнаповнення у творчості, коли ліричний герой у пошуках екзистенціальних смислів вступає у діалог, звертаючись до власного «Ти», до рідних, близьких друзів, з якими поспілкуватися не може за стінами в'язниці.

Варто відзначити, що питання діалогічності лірики Василя Стуса лишається актуальним у зв'язку з тим, що діалогічний контекст відкриває духовні пошуки митця.

Нам би хотілося відійти від тлумачення діалогу в ліричному творі лише у парадигмі *автор – герой, автор та інший автор* (попередник або наступник), а перейти у контекст уявного діалогу зреченого, самотнього героя-в'язня, що прагне духовного самовираження у творчості, що замінює спілкування. Адже

несприйняття В. Стусом системи аж ніяк не свідчить про його самозречення життя. Яскравим доказом цьому є наукова рецепція життя і творчості митця, що представлена у дослідженнях Г. Віват, М. Ільницького, М. Коцюбинської, М. Павлишина, О. Рарицького, О. Росінської, О. Пуніної, В. Просалової тощо.

Об'єктом нашого дослідження є художнє осмислення уявного діалогу в ліриці Василя Стуса.

Мета дослідження полягає в аналізі уявного діалогу в ліриці Василя Стуса.

Поставлена мета передбачає розв'язання ряду завдань:

- розкриття ситуацій уявного діалогу;
- відтворення «Я» тілесного та «Я» духовного;
- змалювання Я і Ти в художньому просторі в контексті уявного діалогу.

Завдяки уявному діалогу із «Ти» ліричний герой медитує, окреслюючи духовні пошуки:

Самотність аркою повисла
На райські кущі, в пригри снів.

Шукай по них щасливі числа.

Яких раніше **ТИ** не вмів [3, с. 1].

У своїх екзистенційних пошуках ліричний герой вбачає своє місце на межі між життям і вічністю:

А **ТИ** іще посередині,

Щось посередині **твоє**.

Отож, **радій** вечірній днині,

Допоки серце в ребра б'є [3, с. 12].

Цікавим є «Ти» у ліриці Василя Стуса, виражене через риторичне звертання, яке з'являється поодиноким вербальним вираженням ліричного сприйняття героя, як у поезії «Увечері везли віолончель»: «... (плането душ! Ти вигорілий кратер!)» [3, с. 17].

Привертають увагу і сущіття Ти, як у циклі «Забуттям», адже тут ми знаходимо і ознаки медитації ліричного героя, що насолоджується самотністю: «розкошуй», «втішайся», «задивляйся у небо», «заглиблюйся», «вчися» тощо [с. 17–18].

Фактично **ліричне Я** заглиблюється у глибину власного самопізнання, що виражається через вищезазначений дієслівний ряд, характеризуючи цей стан: «Егоїстична – смерть» [3, с. 18], «вияви самострати» [3, с. 19].

Цікаво, що в циклі є елементи уявного діалогу не зі своїм Ти, але із Творцем: «Дякую, Господи!» [3, с. 17].

Варто відзначити, що в ліриці розширюється простір для уявного діалогу, яким виступає лоно природи. У збірці «Зимові дерева» Я і Ти переплітаються у різних часових площинах. Наприклад, у поезії «Учора, як між сосон догоряв..»

ліричне Я постає з минулого спогаду, а діалогічне Ти як осмислення присутності: «Ти тут. Ти тільки тут. Ти тут, Ти тут» [3, с. 21].

У таких комунікативних спробах, коли адресатом поетових звірянь стає друге авторське Я, проф. Віра Просалова вбачає орієнтацію на співрозмовникові, як, наприклад, у рядках: «О дух мій, не гнітися / од чаду самоти» [1, с. 190].

Іноді у художньому просторі ліричне Я, звернене до СЕБЕ, з'являється у контексті переосмислення подій з реального життя:

Яка любов! Минула ціла вічність,
Як я любив. І марив день за днем,
Що все спливе і пам'ять промине
Розлуку геть до титли й коми вивченую [3, с. 26].

Ліричний герой оминає діалог із коханою, яка струменить лише у спогаді: «В друга, в жінку, в матір // веде тебе за руку щедра й журна твоя кохана» [3, с. 26].

Вражають філософським осмисленням життя вірші, в яких ліричний герой включається в уявний діалог із власним «Я», виступаючи умовно оповідачем, коментатором подій:

Отак живу: як мавпа серед мавп,
Чолом прогрішним із тавром зажури
Все б'юся об тверді камінні мури,
Як їхній раб. Як раб, як нищий раб [3, с. 28].

Цікавим є явище своєрідного множення ТИ в уявному діалозі, що розділяється у зверненні до Творця: «О, Боже праведний!» [3, с. 28] та до свого Ти: «Ти в цьому світі – лиш кавалок муки, // отерплий і розріджений, мов ртуть» [3 с. 28].

У збірці «Зимові дерева» В. Стус вдається і до інших художніх експериментів із уявним Ти у діалозі, як, наприклад, у поезії «Потоки», коли Ти постає і як Вітчизна // земля: «ти край. Ти крихта прагнень вікових» [3, с. 29].

У художню канву твору вплітаються й інші метафоричні іпостасі ТИ: «...ще – чайка однокрила, ще – зигзиця // і ще – як окоренок лихоліть» [3, с. 29], що плавно перетікають в образ Матері (амфори гіркоти).

Уявний діалог із власним Ти ліричного героя В. Стус перетворює в ефект потоку свідомості, де переплітаються спогади, асоціації. Ліричний герой настільки самотній у цьому світі, що може звернутися лише до себе: «А пам'ятаєш ніч?» або «А треба пам'ятати» [3, с. 30].

У потоці підсвідомого Ти розділяється на нові іпостасі:
Земна півкуля брижилась од жару,
І *півдуші* ті спогади приспали.
І *півсебе* услід за сном пішло [3, с. 31].

Б. Рубчак називає випадок, коли той самий суб'єкт мовлення, який переживає стан роздвоєння, «розщеплення» свідомості на я та не-я в собі. «Розщеплення між „я” і „не-я” каталізує розщеплення самого „я”» [2, с. 315].

В. Стус у своїх уявних діалогах звертається не лише до рідних, а й до людей близьких по духу, з яким його розділяли епохи. Так, у збірці «Зимові дерева» постає цикл «Костомаров у Саратові», де митець був на засланні. Поет вмотивовує для свого читача необхідність уявного діалогу для самотньої людини, апелюючи до соціальних та політичних чинників через епіграф: «Але що ж робити // живій душі у цій державі смерті» (В. Мисик).

Дуже часто митці осмислювали свою долю в контексті історії народу. В. Стус, наслідуючи традиції вже закладені Т. Шевченком в «І мертвим, і живим...», І. Франка «Мойсей», зображує М. Костомарова, який через уявний діалог звертається до свого народу:

За роком рік росте **твоя** тюрма,
За роком рік підмур'я в землю грузне,
І за **твоїм** жалінням оскарзулим.
За безголов'ям просвітку нема [3, с. 37].

Автор робить спробу передати безмежність простору в межах уявного діалогу із власним Я через образи з незавершеними контурами в просторі та опис дії: «...І провалля – // немов бездонне. Долі не збагнеш» [3, с. 38].

Символічно, що потік думок ліричного героя межує зі станом Божевілля:
Вже, причинний.
У покорі перепочинь.
Долі – згінні,
Наче дні. І намарне чиниш [3, с. 40].

Таким чином, автор робить спробу реалізувати діалог із суспільством у художній площині. Хоча образ причинного митця, згінних тіней свідчить про усвідомлення автором неможливості такого діалогу в реальному житті.

В уявному діалозі із власним Ти ліричний герой приходиться до прозріння, що він власне і є частиною великого і вічного всесвіту, ретранслюючи розуміння того, що твоє Ти // я може ставити питання, коментувати стан, але не здатні віднайти відповідь: «ти сам пливеш. Відринутий від себе. // І лиш за гребнем прозираєш гребінь» [3, с. 43].

У збірці «Зимові дерева» Василь Стус моделює ситуацію уявного діалогу, коли через автобіографічні мотиви постають трагічні сторінки життя поета-патріота:

Прости мене, недільний мій Хрещатик,
Що сівши сидьма, ці котли топлю
В оглухлій кочегарці. Що терплю,
Коли вже ні терпіти, ні мовчати [3, с. 52].

Це той випадок, коли автор саморозкривається і самовідкривається, не оминає власного Я і Ти через відсторонені описи. Таким чином, збірку «Зимові дерева» В. Стуса ми можемо назвати ліричним щоденником автора, в якому він ретранслює свої міркування про народ, історію, власну долю, спілкується зі світом через естетизацію глибоких внутрішніх переживань у контексті умовного діалогу внутрішнього Я і Ти.

Література

1. Просалова В. Діалог у поетичному мисленні Василя Стуса // Актуальні проблеми української літератури й фольклору. Донецьк : ДонНУ, 2014. Вип. 21–22. С. 103–111.
2. Рубчак Б. Перемога над прірвою : Про поезію Василя Стуса / Богдан Рубчак / Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / упоряд.: О. Зінкевич, М. Француженко. Балтимор ; Торонто : Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. С. 315–351.
3. Стус В. Таборовий зошит. Київ : Факт, 2008. 452 с.

УДК 016:027.53(477.44): 821.161.2.09'06(092)

Місце бібліографічної продукції ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва у системі вивчення постаті Василя Стуса

О. Ю. Антонюк

У статті розглядається стусознавча бібліографія Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва 1990–2018 рр.

Ключові слова: Василь Стус, стусознавча бібліографія, електронна бібліографія, мультимедійне електронне видання.

Метою даної статті є визначення ролі та місця бібліографічної продукції ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва в системі вивчення постаті Василя Стуса; аналіз структури та науково-допоміжного апарату бібліографічних посібників; аналіз мультимедійного видання як специфічного цифрового продукту, присвяченого постаті Василя Стуса.

Значний творчий набуток залишив по собі Василь Стус для українського народу. У більшості своїй він зібраний, систематизований та надрукований для великого загалу користувачів. Особливо з часу незалежності України вийшла друком велика кількість творів письменника, праць про його життя та творчість. Це – наукові дослідження, оприлюднені документи архівів, мемуарна література, зібрання творів, поетичні присвяти, спеціальна ювілейна література, матеріали, публікації документів, аудіо-, відеозаписи, електронні ресурси.

До життя та творчості Василя Стуса постійно звертається широке коло шанувальників українського слова: науковці, літературознавці, викладачі, вчителі, студенти, краєзнавці, бібліотечні працівники. У зв'язку з виходом у світ нових досліджень окремих моментів з життя В. Стуса джерельна база постійно розширюється, тому постала потреба в стусознавчій бібліографії, яка б мала на меті – повноту охоплення друкованих, електронних джерел, систематизацію творів Василя Стуса, літератури про його життя та діяльність.

На Вінниччині вже традиційними стали Стусівські читання, започатковані головною книгозбірнею Вінниччини 1989 р. і які проводяться донині.

З 90-х рр. ХХ ст. з'являються перші спроби систематизування джерел, присвячених життю та творчості В. Стуса. У 1990 р. підготовлена бібліографічна попереджувальна довідка «Василь Семенович Стус (1938–1985)» (укладач Л. Шпильова) [1]. Бібліографічні списки вміщені у виданні «Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини» 1993, 1998 рр., які не повною мірою охоплюють наявні матеріали. Вони мають свої відмінні особливості, різняться методом складання, хронологічними рамками охоплення друкованих джерел, повнотою відображення творів Василя Стуса та літератури про його життя та творчість. Так, у бібліографічному покажчику «Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 1993 року» [2] подано бібліографічний список «Василь Семенович Стус», який складається з двох розділів: «Основні видання творів», «Про поета». Не позбавлений бібліографічний список фактографічних помилок. Подано дату народження поета «8 січня», насправді Василь Стус народився 6 січня, хоча зазначений бібліографічний опис, який вказував би достовірну інформацію «Автобіографія / вступ. сл. С. Білоконя / Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 2. – С. 105–106».

На відміну від попереднього бібліографічного списку через п'ять років подано структуровану повнішу інформацію про постать Василя Стуса. У рекомендаційному бібліографічному довіднику «Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 1998 року» [3] підготовлено короткий нарис про Василя Стуса (до 60-річчя від дня народження) зі списком літератури (автор – кандидат філологічних наук А. М. Подолинний). Бібліографічний список літератури структуровано за чотирма розділами: «Твори В. С. Стуса», «Про поета», «Про творчість В. Стуса», «Вшанування пам'яті поета» та подано описи двох бібліографічних видань.

Своєрідним за своїм змістом є перше методично-бібліографічне видання, присвячене 70-річчю від дня народження поета, правозахисника Василя Стуса, «Життя, покладене на вівтар України» (2007) [4]. Провідні фахівці обласної наукової бібліотеки (А. С. Якущенко, О. Г. Ніколаєць, М. Б. Ревенко) узагальнили свої напрацювання до чергових Стусівських читань та на їхній основі підготували видання. Увесь матеріал систематизовано: Вступна стаття Д.

Стуса «Василь Стус»; Короткі біографічні відомості; «Читаймо вірші Стуса Василя» – вірш вінницького поета Анатолія Бортняка; Матеріали до книжкової виставки «Дай, Україно, гордого шляху» (Василь Стус у житті, творчості, спогадах та оцінках); Хроніка проведення Стусівських читань на Вінниччині та висвітлення подій у засобах масової інформації; Сценарій літературно-мистецького вечора «Поезіє, красо моя, окрасо, я перед себе чи до себе жив?». Вступну статтю, короткі біографічні відомості подав Дмитро Стус, син Василя Стуса. Бібліографічні записи в кожному розділі подано в хронологічній послідовності, однак відсутня нумерація.

Значним внеском у висвітлення постаті поета є фундаментальне видання, що вийшло друком у 2008 р., – науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Постать Василя Стуса над плином часу» (уклад.: Г. Авраменко, О. Зелена, М. Спиця) [5]. Видання знайомить читачів з творчою спадщиною нашого земляка, талановитого українського поета ХХ століття, пристрасного патріота, правозахисника, Героя України В. С. Стуса, висвітлює його життєвий і творчий шлях, спогади про нього, вшанування пам'яті в Україні, зокрема на Вінниччині, Донеччині та українською діаспорою. До видання включено 1945 записів різних документів: книг, публікацій з вітчизняних періодичних видань, близького зарубіжжя, часописів української діаспори, матеріалів з мережі «Інтернет». Вступну статтю до покажчика написала вінницька поетеса, лауреат багатьох літературних премій Н. Гнатюк «Поет, творець, добродій». Матеріал покажчика містить розділи та підрозділи, сформовані укладачами: «Твори Василя Стуса», «Література про життя і творчість Василя Стуса», «Вшанування пам'яті Василя Стуса», «Довідково-бібліографічні матеріали». Більшість з них структуровані за підрозділами та тематичними рубриками, в яких матеріали залежно від змісту розміщено в комплексній послідовності: хронологічно-алфавітній, алфавітній, логічній. У кінці вміщено іменний покажчик та покажчик періодичних видань. Книгу було видано за сприяння Вінницької обласної державної адміністрації та Вінницької обласної Ради накладом 1000 примірників.

Привертає увагу електронний бібліографічний покажчик (2008–2017) «Василь Стус – велетень духу і таланту», підготовлений до 80-річчя від дня народження Василя Стуса (уклад. Н. В. Березюк, бібліографічне редагування Л. Б. Борисенко) [6], що вміщений на вебсайті бібліотеки 2018 р. Крім традиційних трьох розділів «Твори В. Стуса», «Література про життя і творчість Василя Стуса», «Вшанування пам'яті поета», подано четвертий – «Представлення життя і творчості В. Стуса в Інтернеті», що вміщує твори В. Стуса, відомості про життєвий і творчий шлях, аудіо- й відеодокументи за творчістю В. Стуса, зокрема авторське виконання віршів; а також фільми, театральні постановки, пісні, представлені в мережі «Інтернет». Бібліографічні записи подано в алфавітній послідовності. Видання супроводжує допоміжний

іменний покажчик, у якому в алфавітному порядку подані прізвища авторів публікацій, передмов, укладачів, редакторів та осіб, які згадуються в пронумерованих бібліографічних записах.

Зі стрімким розвитком нових технологій електронна бібліографія та віртуальний простір значно розширюють можливості бібліотек і нові форми видань. Згідно з ДСТУ трактуємо мультимедійне електронне видання як електронне видання, в якому рівнозначно та взаємопов'язано за допомогою відповідних програмних засобів існує текстова, звукова, графічна та інша інформація. Принагідно слід відзначити, що фахівці Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва спробували створити саме таке видання, присвячене постаті Василя Стуса. Це зовсім нове за форматом та формою подачі видання, що на сьогодні має актуальне значення та є вагомим доповненням до вивчення джерельної бази стусотворчої бібліографії. Мультимедійне електронне видання «Василь Стус – величний і вічний» було присвячено 80-річчю від дня народження поета (2018) [7]. Однією з основних його переваг є інформаційна насиченість. Вона виражається в тому, що мультимедіа – це середовище, інформаційно щільніше, ніж традиційні засоби передачі інформації. Мультимедійні елементи в даному виданні активні, динамічні, здатні до трансформаційних змін окремої його частини. Мережеве розповсюдження видання відбувається через мережу «Інтернет». Таке видання є доступним для всіх зацікавлених користувачів. Для отримання доступу не потрібно мати спеціального захищеного носія, та є можливість поділитись таким виданням з користувачами. Складається видання із 7 розділів: «Хроніка Стусівських читань», «Фотохроніка Стусівських читань», бібліографічні покажчики, підготовлені фахівцями бібліотеки, – «Постать Василя Стуса над плином часу» (Вінниця, 2008) та «Василь Стус – велетень духу і таланту», «Електронні ресурси», «Аудіоматеріали», «Відеоматеріали». Видання розраховане на літературознавців, дослідників життя і творчості В. Стуса, освітян, бібліотечних працівників, представників ЗМІ, студентську та учнівську молодь, усіх шанувальників його творчості.

Проаналізувавши стусознавчу бібліографію, підготовлену фахівцями Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва впродовж 1990–2018 рр., слід визнати, що в цьому напрямку нагромаджений чималий досвід: від невеликих бібліографічних списків – до мультимедійного електронного видання. Матеріали, зібрані у поданій бібліографічній продукції, є важливим джерелом для поглиблення досліджень у вивченні життя та творчості Василя Стуса.

Список використаних джерел

1. Василь Семенович Стус (1938–1985) : бібліогр. попередж. довід. / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад. Л. Шпильова. Вінниця. 1990. 3 с.

- 2. Василь Семенович Стус** : до 55-річчя від дня народж. : бібліогр. список. *Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 1993 року : бібліогр. покажч.* / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад. В. Є. Сошинська. Вінниця, 1993. С. 8–9.
- 3. Подолинний, А. М.** Василь Семенович Стус : біобібліогр. Список : до 60-річчя від дня народж. *Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 1998 року : рек. бібліогр. довід.* / Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад. Т. М. Дмитренко, М. С. Шлеймович. Вінниця, 1997. С. 21–24.
- 4. Життя**, покладене на вітвар України : до 70-річчя від дня народж. Василя Семеновича Стуса – поета, правозахисника, людини (1938–1985) : метод.-бібліогр. матеріали / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад.: А. Якущенко, О. Ніколаєць, М. Ревенко ; вступ. ст. Д. Стуса ; ред. М. Спиця ; відп. за вип. Н. Морозова. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2007. 64 с. (Наші видатні земляки). Електрон. версія. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/zhittya-pokladene-na-vivtar-ukraïini> (дата звернення: 3.01.2022), вільний. Назва з екрана.
- 5. Постать** Василя Стуса над плином часу : 70-річчю від дня народж. присвячується (1938–1985) : бібліогр. покажч. Вінниця : Держ. картогр. ф-ка, 2008. 240 с. (Наші видатні земляки). Електрон. версія. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/postat-vasilya-stusa-nad-plinom-chasu> (дата звернення: 3.01.2022), вільний. Назва з екрана.
- 6. Василь Стус** – велетень духу і таланту : до 80-річчя від дня народж. видат. укр. поета, Героя України [Електронний ресурс] : бібліогр. покажч. (2008–2017) / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва ; уклад. Н. В. Березюк ; бібліогр. редагування Л. Б. Борисенко ; ред. С. В. Лавренюк ; відп. за вип. Н. І. Морозова. Електрон. текст. дані. Вінниця, 2018. 95 с. (Наші видатні земляки). URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/vasil-stus-veleten-duxu-i-talantu> (дата звернення: 3.01.2022), вільний. Назва з екрана.
- 7. Василь Стус** – величний і вічний [Електронний ресурс] : до 80-річчя від дня народж. видат. укр. поета, літературознавця, політв'язня, правозахисника, Героя України : мультимедійне електрон. вид. / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Електрон. текст., звукові дані. Вінниця, 2018. URL: <https://library.vn.ua/Stus/index.htm> (дата звернення: 3.01.2022), вільний. Назва з екрана.

Відомості про авторів

Антонюк Оксана Юріївна, завідувачка відділу краєзнавства Вінницької ОУНБ, член Національної спілки краєзнавців України та Наукового товариства ім. Шевченка

Віннічук Алла Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Зелененька Ірина Алімівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член Національної спілки письменників України

Петрович Ольга Борисівна, кандидат педагогічних наук, асистент кафедри української літератури факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Поляруш Ніна Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української літератури факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Просалова Віра Андріївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса

Пуніна Ольга Василівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса, член Національної спілки письменників України

П'ятак Олена Анатоліївна, головний бібліотекар відділу обслуговування науковою та художньою літературою бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Ратушняк Олександр Михайлович, літературознавець, кандидат педагогічних наук, громадсько-політичний діяч

Ткаченко Вікторія Іванівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Урсані Ніна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса

Наукове видання

Василь Стус у контексті часу й вічності

Матеріали науково-практичної конференції
(до 84-ї річниці від дня народження українського поета,
правозахисника, Героя України)

Відповідальна за випуск Л. Б. Сенник,
директор Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва

Редакційна колегія:

Г. М. Слотюк (голова редкол.), П. І. Цимбалюк (упоряд.), С. В. Лавренюк,
О. А. Пашкова, Н. В. Спиця

Дизайн обкладинки Н. В. Спиця